



Kulturmiljöanalys

Fruängen centrum, Stockholm

2024-03-26 SLUTVERSION

UPPDRAG	
Uppdragsnamn:	Kulturmiljöanalys, Fruängen centrum, Stockholm
Titel på rapporten:	Kulturmiljöanalys - Fruängen centrum, Stockholm
Version:	Slutversion
Datum:	2024-03-26
MEDVERKANDE	
Beställare:	Niam AB
Kontaktperson:	Johan Billing
Konsult:	Tyréns Sverige AB
Uppdragsansvarig:	Martin Lagergren
Handläggare:	Sandra Pettersson, Hélène Svahn Garreau
Kvalitetsgranskning:	Martin Lagergren
ÖVRIGT	
Rapport:	<i>Rapporten läses vid utskrift i liggande A3.</i>
Bilder:	<i>Bilder och illustrationer är skapade av Tyréns Sverige AB om inget annat anges.</i>

Tyréns Sverige AB

Tel: 010 452 20 00
www.tyrens.se

Säte Stockholm
Org.Nr: 556194-7986

INLEDNING 4

FÖRUTSÄTTNINGAR..... 8

HISTORIK 16

NULÄGE OCH KARAKTÄR 39

KULTURVÄRDEN..... 72

FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR FÖRÄNDRINGAR..... 76

KÄLLFÖRTECKNING 82

INLEDNING

Bakgrund och syfte

I samband med ett pågående detaljplanearbete, vars syfte är att utveckla Fruängens centrum med bostäder, lokaler för handel och service samt utvecklade offentliga rum i ett kollektivtrafikhärläge, har Tyréns Sverige AB fått i uppdrag av Niam AB att ta fram en kulturmiljöanalys.

Planområdet för Fruängens centrum omfattar cirka 29 hektar. Området ligger centralt intill tunnelbanan inom stadsdelen Fruängen. Planförslaget omfattar uppförande av ny bebyggelse och frågan om ombyggnad och rivning av befintlig bebyggelse i centrum studeras i planförslaget.

Utredningen ska bidra med kunskap om stadsdelen Fruängen i allmänhet och dess centrala delar i synnerhet. Genom att undersöka vilka faktorer som påverkade stadsdelens planering kan Fruängen sättas in i ett kulturhistoriskt sammanhang. Utifrån det identifieras och definieras bebyggelsens kulturvärden och kulturmiljökvallitéer. Meningen är att utredningens resultat ska integreras i byggaktörens och stadens utvecklingsplaner för området. Under rubriken Förutsättningar för förändring görs ett medskick till planarbetet kring kulturmiljöaspekter på planeringen.

Analysen är utvidgad till hela centrumanläggningen. Meningen är att analysen ska kunna vara till hjälp även vid förvaltning och fortsatt utveckling av centrumanläggningen.

Vad är en kulturmiljöanalys?

Syftet med en kulturmiljöanalys är att fungera som underlag i planeringsprocesser och vid projektering. Kulturmiljön är en tillgång i planeringen som bidrar till en hållbar samhällsutveckling. Vi kan aktivt välja vilka mänskliga spår och avtryck som blir avläsbara i framtiden. Kunskap om samhällets utveckling och de historiska processerna är en förutsättning för att kunna avläsa varför landskapet ser ut som det gör idag. Bärande berättelser identifieras, liksom även de fysiskt avläsbara uttrycken som återspeglar dem. Genom att belysa vad som är kännetecknande för en miljö ges underlag för bedömning av områdets möjligheter och begränsningar för förändring. För att förstå hur dessa avspeglas i landskapet och är väsentliga för att avläsa och uppleva miljöns historia och utveckling lyfts de fram som värdebärande karaktärsdrag.

Värdebärande karaktärsdrag är de strukturer, funktioner, samband och egenskaper som starkt präglar och upprätthåller landskapets/platsens/bebyggelsemiljöns karaktär. Kulturmiljöanalysen skapar förutsättningar för att göra medvetna förändringar som tar avstamp i miljöns kulturmiljökvalliteter.

Syftet med en kulturmiljöanalys är också att skapa underlag för god miljöanpassning. Kulturmiljövärden ska tillvaratas, negativ påverkan ska minimeras och skador ska så långt som möjligt förebyggas. För att det ska kunna ske, behöver projektet underlag om vilka kulturmiljövärden som finns, hur dessa karaktäriserar området, och hur områdets karaktär kan bibehållas eller stärkas.

En kulturmiljöanalys följs ofta av en konsekvensanalys. Det är en utredning och analys av hur kulturvärdena påverkas och vilka konsekvenserna blir för området vid en föreslagen ändring av en byggnad eller ett område.

Avgränsningar

Utredningen har sitt fokus på Fruängen centrum men analysen omfattar på ett mer övergripande sätt hela stadsdelen Fruängen där relevant historik och nuläge beskrivs. Utblickar till andra närliggande miljöer som är av relevans för förståelse och sammanhang inbegrips också under tematiska texter.

Tidigare utredningar

Fruängen - Kulturmiljöanalys har tagits fram av Stadsmuseet under 2023 i samband med programarbete.

Pågående detaljplanearbete

- Detaljplan för Barnfröken 1. Dnr 2019–07290. Planens syfte är att möjliggöra skolverksamhet inom fastigheten Barnfröken 1 under en tidsbegränsad period. Planskede.
- Detaljplan för Fruängsgården 5 m.fl. Dnr 2016–01386. Cirka 90 bostäder. Planskede.

Disposition

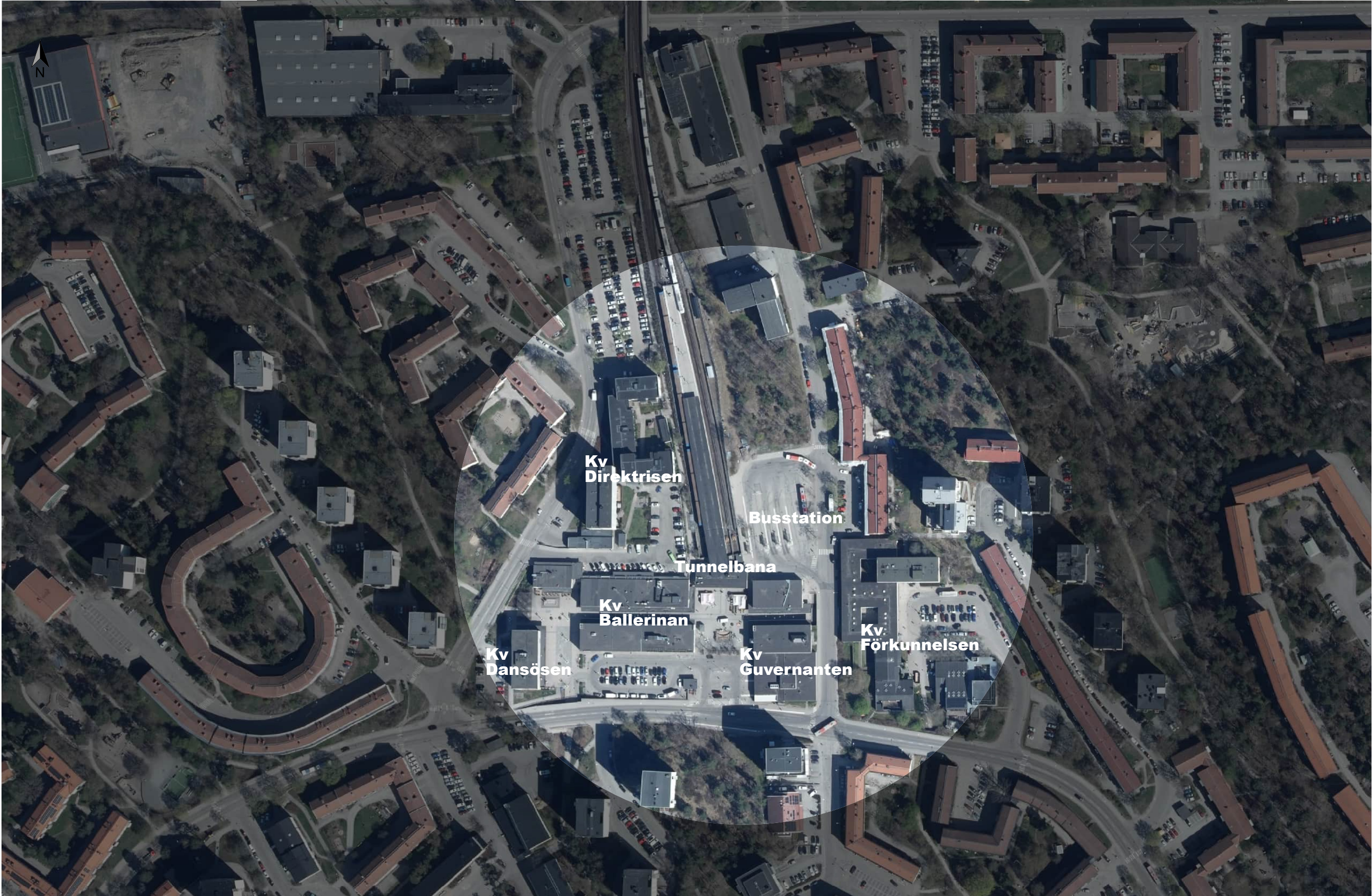
Rapporten inleds med ett förutsättningskapitel där vägledande dokument och aktuella lagrum beskrivs. Därpå följer beskrivning av områdets bebyggelsehistoria, för Fruängen i stort och för Fruängen centrum. I kapitlet Nuläge och karaktär beskrivs befintliga förhållanden i Fruängens centrum med nedslag i de olika kvarteren och byggnaderna. Rapporten avslutas med en redogörelse för områdets kulturvärden och värdebärande delar och karaktärsdrag samt ett medskick inför fortsatt planering. I kulturmiljöanalysen växlar huvudtext och tematexter om särskilda företeelser.

Orientering

Stadsdelen Fruängen är lokaliserad ca. 8 km sydväst om centrala Stockholm och ingår i stadsdelsområde Hägersten-Liljeholmen. I norr avgränsas området av Södertäljevägen, mot väster ansluter området till Segeltorp och i söder mot Herrängen. I öster avgränsar Mickelsbergsvägen Fruängen mot stadsdelen Långbro.



Markeringen utgör ungefärligt utredningsområde som inbegriper en vid sträckning kring Fruängens centrum. Källa: Lantmäteriet.



Ungefärligt utredningsområde med berörda kvarter: Ballerinan, Dansösen 1, Direktisen 1 - 3, Förkunnelsen 1 och 3, Guvernanten 1, Servitrisen 1 samt Tunnelbanestationen. Karta: Lantmäteriet, flygbild med bearbetning av Tyréns 2024.

Metod

Föreliggande utredning har utförts av byggnadsantikvarisk kompetens. Den bygger på befintligt kunskaps- och planeringsunderlag, fältbesiktning, arkivmaterial samt studier av historiskt kartmaterial. Inledningsvis sammanställs förutsättningar såsom gällande planer, program och aktuell lagstiftning.

Utredningsområdets historik beskrivs och området sätts i ett kulturhistoriskt och geografiskt sammanhang. De historiska processer och förutsättningar som utgör grunden till de fysiska uttryck och funktioner som präglar dagens landskap förklaras.

Slutligen beskrivs byggnadernas kvaliteter och värden som är betydelsefulla att ta hänsyn till vid förändring och utveckling av området.

Utredningens metodik tar stöd i Riksantikvarieämbetets plattform Kulturhistorisk värdering och urval (2015) och Boverkets byggregler (2011:6) - föreskrifter och allmänna råd, BBR (BFS 2011:6 med ändringar till och med BFS 2020:4, 1:221).

Metod för kulturhistorisk värdering

Riksantikvarieämbetets (RÅA) "Plattform Kulturhistorisk värdering och urval" från 2015 ligger till grund för den antikvariska värderingsmetodiken. Enligt plattformen (s.37) kan kulturhistoriskt värde definieras enligt följande:

"Kulturhistoriskt värde består i de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag".

All fysisk miljö är trots detta inte lika värdefull. Kulturhistoriska värden kan i varierande grad tillskrivas enskilda byggnader, anläggningar och fornlämnningar såväl som hela miljöer eller stora landskapsavsnitt. RÅA förklarar vidare:

"Enkelt uttryckt kan sägas att ju bättre en företeelse bidrar till möjligheterna att utvinna och kommunicera kunskap – desto högre är dess kulturhistoriska värde".

En kulturmiljö kan även värderas utifrån andra aspekter än rent kulturhistoriska. Det kan t.ex. vara estetiska och stadsbildsmässiga värden eller sociala aspekter som handlar om människors personliga relationer

till en plats eller att en bekant och historisk miljö bidrar till upplevelse av samhörighet och trygghet.

I begreppet kulturmiljö ligger en värdering av kulturmiljöns kulturhistoriska värde, som kan bedömas vara högt eller lågt. Värderingen är i sin tur kopplad till lagrum där hänsyn till kulturmiljön är lagstadgad, bl.a. kulturmiljölagen och plan- och bygglagen. Plattformen/metoden ger förhållningssätt och riktlinjer i arbetet med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturmiljön. Denna kulturmiljöanalys innefattar de två inledande stegen, Beskrivande och Analyserande, samt ger råd inför det tredje steget. Steg tre och fyra, Planerande och Beslutande, syftar till att ta ställning till framtida hantering av kulturhistoriska värden.

A) Beskrivande

I det beskrivande delmomentet sker inventering och beskrivning av de kulturhistoriska värden som återspeglas.

Svarar på frågorna: Vad har hänt? Vad finns? Vad återspeglas?

B) Analyserande

I det analyserande delmomentet görs den egentliga värderingen, vilka värden finns och i vilken hög grad återspeglas de? I analysen studeras vilka möjligheter till kunskap och förståelse platsen/objektet har, hur fullständig den förmedlade bilden blir, samt hur relevant den förmedlade kunskapen är.

Svarar på frågorna: Vilka är värdena? Vilka är de höga värdena?

C) Planerande

I det planerande delmomentet förs en prioritering och planering, med avseende på eventuella hot och förutsättningar för bevarandet och utvecklingen av de kulturhistoriska värdena.

Svarar på frågorna: Vad krävs? Vad är möjligt?

D) Beslutande

I det sista delmomentet beslutande sker val av styrmedel. • regelverk & bestämmelser • finansieringsformer • åtgärder för vård- och utveckling • kommunikationsinsatser samt • metoder för uppföljning och utvärdering.

Svarar på frågorna: Vad ska göras? Hur ska det göras?

Stockholms stadsmuseums beskrivning av processen för kulturhistorisk värdering och urval, grundad i RÅA:s "Plattform Kulturhistorisk värdering och urval" (2015).

FÖRUTSÄTTNINGAR

Översiktsplan

I aktuell översiktsplan (2018) redogör Stockholms stad för hur kulturmiljöer ska tas tillvara i utvecklingen av staden, under rubriken Kulturmiljö i en växande stad. Relevant i detta fall är bl.a. att:

- Bebyggelse som är kulturhistoriskt värdefull och har betydelse för stads- och landskapsbilden ska ses som en resurs i stadsutvecklingen.
- Att väva samman ny bebyggelse med befintliga värden är angeläget i stadsbyggandet. Nya tillägg i stadsväven ska uttrycka ett medvetet förhållningssätt till kulturmiljöns värden.
- När staden förändras krävs ett medvetet förhållningssätt till topografi, stadssiluett och mötet med vattnet. Högre byggnader ska infogas med omsorg om stadslandskapets helhetsverkan. Grönska, parker och naturområden ska utvecklas så att kulturvärden tas tillvara samtidigt som nya estetiska och sociala värden tillförs.
- Stadsbyggandet ska ta sin utgångspunkt i kunskap om stadsdelarnas olika karaktär, hur de samspelar med landskapets förutsättningar, deras olika stadsplanemönster och hustyper. Ett medvetet förhållningssätt till befintliga kvaliteter är därför en förutsättning vid tillägg och omvandlingar.
- Kulturmiljöns värden ska fortlöpande identifieras, säkerställas, tas omhand och utvecklas.
- Ny bebyggelse, ändringar och tillägg i befintliga miljöer ska utföras omsorgsfullt, med konsekventa karaktärsdrag och genomarbetade detaljer grundade på en gedigen analys.

- Stadens rum och bebyggelse ska utvecklas i relation till alla skalor, från detalj till staden som helhet.
- Det byggda ska ta stöd i kunskap om historien, spegla samtiden och planeras för framtida behov.
- Det byggda ska utformas med stöd i kunskap om den specifika platsen.
- Arkitekturen ska uttrycka sin samtid, utvecklas med stöd i kunskap om Stockholms karaktär samt kunna beskrivas som idé.
- Det byggda ska användas som verktyg för att bidra till att lösa samhällets långsiktiga behov och tillföra staden hållbara kvaliteter med människan som utgångspunkt.

Utvecklingsmöjligheter Fruängen

Planområdet ligger inom stadsdelen Hägersten-Älvsjö stadsdelsområde i Söderort inom Stockholms kommun. I den till översiktsplanen tillhörande stadsutvecklingskartan redovisas Fruängen som ett område med blandad stadsbebyggelse där omfattade komplettering föreslås.

I översiktsplanen anges följande angående området Fruängen:

Fruängen byggdes i samband med tunnelbanans utbyggnad på 1960-talet. Kring stationen och det lokala centrumet ligger bostäder i lamellhus och punkthus i det kuperade landskapet.

Fruängen har stora möjligheter till stadsutveckling. Centrum har förutsättningar att stärkas som bytespunkt för kollektivtrafik, service, handel och kultur med fler funktioner och platsbildningar kring tunnelbanan. Vantörsvägen och Mickelsbergsvägen kan omvandlas till urbana stråk kantade med ny blandad bebyggelse. Det finns goda förutsättningar att utveckla kopplingen till stadsutvecklingsområdet Jakobslund-Smista i grannkommunen Huddinge, särskilt i cykelplanens utpekade stråk och genom Spårväg syd.

Ur Översiktsplan för Stockholms stad (2018), s. 146.

Stockholms byggnadsordning

Stockholms byggnadsordning kan ses som ett tematiskt tillägg till översiktsplanen som förtydligar planens delar om allmänna intressen: Kulturmiljö i en växande stad och Arkitektur och gestaltning. Stockholms arkitekturpolicy och balkongvägledning är ytterligare kunskapsunderlag, tillsammans med översiktsplanen, riksintressebilagan och byggnadsordningen. I den övergripande strategi Stockholms stad har för stadens arkitektur.

Byggnadsordningen inleds med följande utgångspunkter när Stockholm utvecklas:

- Stadens rum och bebyggelse ska utvecklas i relation till alla skalor, från detalj till staden som helhet.
- Det byggda ska ta stöd i kunskap om historien, spegla samtiden och planeras för framtida behov.
- Det byggda ska utformas med stöd i kunskap om den specifika platsen.
- Arkitekturen ska uttrycka sin samtid, utvecklas med stöd i kunskap om Stockholms karaktär samt kunna beskrivas som idé.
- Det byggda ska användas som verktyg för att bidra till att lösa samhällets långsiktiga behov och tillföra staden hållbara kvaliteter med människan som utgångspunkt.

Byggnadsordningen beskriver hur staden har vuxit fram historiskt, stadslandskapets förutsättningar och stadsdelarnas karaktärer. Den innehåller också vägledningar och processtöd för stadens fortsatta utveckling.

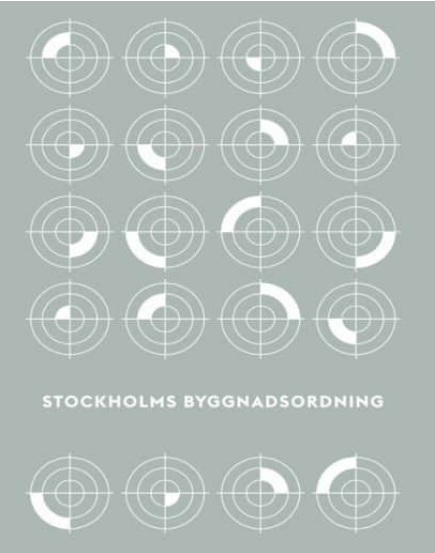
Fruängen

Fruängen är en del av utbyggnaderna av de s k tunnelbanestäderna under 1950- och 60-talen. Under 1950-talets andra hälft skedde en skalförskjutning i nya stadsdelar, bland annat i Fruängen, där punkthus i 9–16 våningar, placerade i grupper vid centrumbildningar och tunnelbanestationen. Detta blev ett allt vanligare inslag.

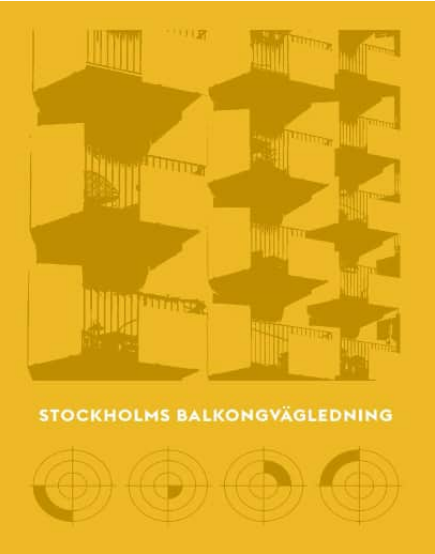
Följande vägledande punkter för Tunnelbanestäderna redovisas i byggnadsordningen:

Vägledningar - Tunnelbanestad

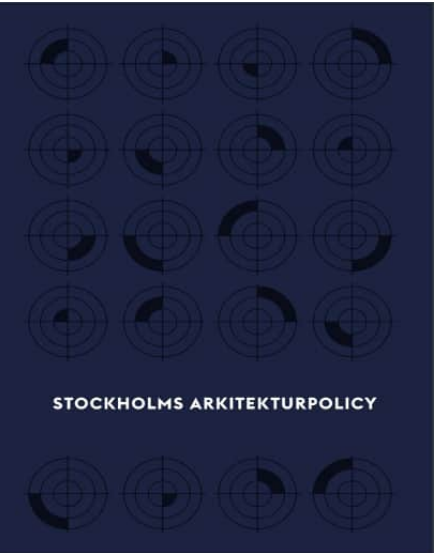
- Utveckla tunnelbanestäderna med utgångspunkt ur de centrala parkstråken, de gestaltningsmässigt sammanhållna husgrupperna som utgörs av höga punkthus kring centrum, flerfamiljshus i tre till fyra våningar och områden av småhus i stadsdelarnas utkanter. Beakta punkthusens skulpturala verkan i stadslandskapet.
- Utforma nya byggnader inom befintlig struktur utifrån en samtida tolkning av platsens förutsättningar och närliggande bebyggelse. Utforma grupper av nya hus utifrån en sammanhållen gestalningsidé.
- Utforma kompletteringsbebyggelse i anslutning till tunnelbanestäderna utifrån ett helhetsperspektiv. Beakta närliggande bebyggelse.
- Utveckla lokala centrum och centrala stråk genom att komplettera med ny bebyggelse, verksamhetslokaler och arbetsplatser där så är möjligt. Ta tillvara befintliga lokaler för handel, verksamheter och kultur. Undvik omvandling av lokaler till bostäder.
- Ta tillvara och utveckla den gröna karaktären med förgårdsmark i gaturummet och de centrala parkstråkens samband med omgivande grönstruktur som skapar ett nätverk av gröna promenader. Undvik parkeringsytor på förgårdsmark och bostadsgårdar.
- Utgå från de ursprungliga husens volym, proportioner och takformer vid ombyggnader och renoveringar. Ta tillvara eller återskapa karaktärsskapande material, kulörer, byggnadsdelar och detaljer i så stor utsträckning som möjligt. Förändra sammanhållna grupper av småhus med hänsyn till helheten i gestaltning och utformning.



Framsidan på boken Stockholms byggnadsordning. Källa: Tidsskriften Arkitektur, arkitektur.se.



Framsidan på boken Stockholms Balkongvägledning. Källa: Stockholm stad.



Framsidan på boken Stockholms Arkitekturpolicy. Källa: Stockholm stad.

Stockholms Arkitekturpolicy

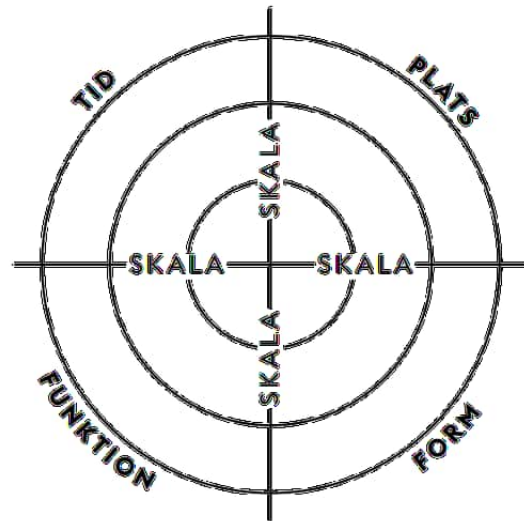
Med utgångspunkt i översiktsplanen utgör Stockholms arkitekturpolicy tillsammans med Stockholms byggnadsordning och kommande vägledningar en familj av dokument som bidrar med kunskap, strategier och arbetssätt till stöd för stadens gestaltning. Andra dokument som kopplar till Arkitekturpolicy är Vision 2040, Stockholms stads klimatmål, Agenda 2030, Gestaltad livsmiljö, Stockholms Framkomlighetsstrategi och Stockholms Miljöprogram.

Arkitekturpolicy redogör för förhållningssätt inom arkitektur och samhällsutveckling samt ger konkreta metoder för ett kvalitativt byggande. Policyen omfattar planering av alla skalor, från staden som helhet till utformning och gestaltning av enskilda byggnader och detaljer.

I kapitlet *Identitet* finns riktlinjer för hur arkitekturen ska bidra till att "stärka, bekräfta och utveckla stadens karaktär och identitet" med grund i Byggnadsordningen. Här framförs bland annat vikten av att identifiera värdebärare, utveckla Stockholms särart och att gestalta med en Stockholmsk prägel.

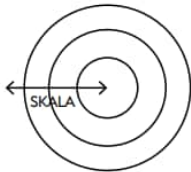
Under kapitlet *Byggstenar* beskrivs de delar som tillsammans bildar staden, från den stora skalan ner till byggnadens komposition och detaljering.

I policyen finns *Verktyg för stadens gestaltning* som, genom att kombinera ett antal frågeställningar med byggnadsordningen, ska inbringa kunskap om projektets arkitektoniska förutsättningar och möjligheter. Verktøget är tänkt ska finnas med i alla faser under ett byggprojekt och hos alla inblandade. Verktøgets grafiska presentation utgörs av en genomkorsad cirkel rymmer de olika aspekterna tid, plats, form och funktion.

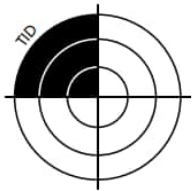


Den grafiska representationen av verktøget.
Stockholms Arkitekturpolicy och balkongvägledning.

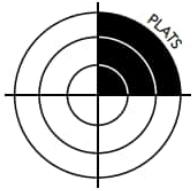
Följande frågeställningar kan ställas inom verktøgets respektive tema:



Skala - Stadens rum och bebyggelse ska utvecklas i relation till alla skalor, från staden som helhet till detalj.



Tid - Hur förhåller sig projektet till Stockholms historiska utveckling? Hur formas projektet av vår samtid, regler, ekonomi, miljö och arkitektoniska ideal? Hur kommer projektet åldras och fungera för framtida behov?



Plats - Vilken betydelse har projektet i stadens siluett? Hur förhåller sig projektet till stadslandskapet och omgivande stadsbyggnadskaraktärer? Hur förhåller sig projektet till omgivande bebyggelse och stadsrum?



Form - Hur beskrivs projektets arkitektoniska idé i förhållande till helhetsupplevelsen av Stockholm och stadens karaktär? Hur beskrivs projektets arkitektoniska idé i förhållande till stadslandskapet och intilliggande stadsbyggnadskaraktärer? Hur genomförs den arkitektoniska idén i byggnadens alla delar i volymhantering, konstruktion, fasadkomposition, material, kulör och detaljer?



Funktion - Hur bidrar projektet till att öka Stockholms stadskvaliteter med människan som utgångspunkt? Hur bidrar funktionen till omgivande bebyggelse och stadsrum? Hur utformas bebyggelsen och stadsrummen i förhållande till dess funktioner och innehåll?

Figurer och text hämtade från Stockholms Arkitekturpolicy (2021).

Stockholms Balkongvägledning

Balkongernas utförande ger form till husens fasader och bidrar till både byggnadens och gatans karaktär, den bidrar också till trygghet när den är vänd mot gatan. Balkongvägledningen godkändes av stadsbyggnadsnämnden den 30 november 2023 och är, i likhet med Stockholms översiktsplan, byggnadsordning och arkitekturpolicy, ett kunskapsunderlag och metodstöd att använda när staden utvecklas med detaljplaner och bygglov. Dokumentet beskriver ett genomtänkt och samordnat förhållningssätt till frågor som kan dyka upp i olika planerings- och byggprocesser, vid utformning av både nya och befintliga balkonger och fasader. Balkongvägledningen utgår ifrån plan- och bygglagen, PBL.

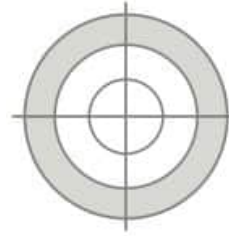
Stockholms inriktning

Stadens övergripande gestaltning påverkas i hög grad av balkongens enskilda utformning. Balkongernas utformning ska bidra till både stadens och byggnadens gestaltning samt vara en funktionell och attraktiv del av bostaden. Väl utformade och väl placerade balkonger bidrar till positiva upplevelser av bostaden, byggnaden och till det offentliga rummet. Balkonger och inglasningar ska utgöra en del av en större helhet och de behöver planeras och utformas omsorgsfullt och studeras utifrån stadens alla skalor.

Verktyget för stadens gestaltning är ett metodstöd för att formulera en arkitektonisk idé som stödjer projektet genom alla faser. Verktyget i sin helhet återfinns i Stockholms byggnadsordning och i arkitekturpolicyen.

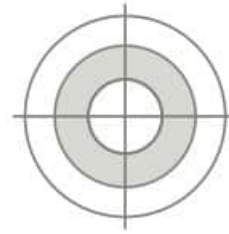
VÄGLEDNING BALKONGER - UTFORMNINGSSKEDET

- Utformningen av balkonger ska utgå ifrån hur byggnaden ser ut på såväl långt som nära håll.
- Balkonger ska bidra till byggnadens fasadrytm och samverka med fasadens proportioner, samt beakta hur byggnadens volym påverkas.
- Balkongen ska planeras med människan som utgångspunkt, utifrån den boendes perspektiv men också utifrån allmänhetens upplevelse från gatan.
- Balkonger ska utgöra en integrerad del av byggnadens arkitektur och samspela med byggnadens arkitektoniska idé.
- Balkongen ska utföras med omsorg om detaljer och dimensioner, i material som åldras vackert.



Staden

Stockholms topografi och vidsträckta landskapsrum gör att många delar av staden också upplevs på långt håll, exempelvis vid kajer och stadsfronter, byggnader på höjder eller högre hus som sticker upp i stadssiluetten. På avstånd upplevs stadens balkonger ofta som en integrerad del av det byggda. Genom sin placering och form kan balkongerna skapa en mönsterverkan, präglad av horisontalitet, vertikalitet, eller ett riktningslöst grafiskt mönster. Balkongen som byggnadens yttersta skikt är också en del av hur byggnadsvolymen ser ut på håll. När hus byggs behöver särskild omtanke läggas kring hur balkongerna tecknar sig som en del av stadens siluett och tillsammans med omkringsliggande bebyggelse.

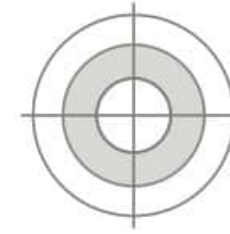


Området

Stockholms stadsdelar är ofta byggda under en sammanhållen tidsperiod, där man tydligt kan avläsa tidsandan och den roll balkongen spelat i vår bostadsmiljö. I äldre miljöer såsom innerstaden finns ofta relativt få balkonger mot gatan och de som finns är grunda och nätta. Kompletteringar i innerstaden med ny bebyggelse kan, väl utformad och med hänsyn tagen till omgivande hus ibland tänkas ha balkonger mot gatan. I stadsdelar utanför innerstaden finns också en samstämmighet i balkonguttryck präglad av när de byggdes och av att nästan alla bostäder har tillgång till balkong. När ny bebyggelse läggs till behöver hänsyn tas till den utformning som präglar området. Vid framtagande av visioner och gestaltningen av nya områden bör utformning av balkonger samordnas, så att det bildas en palett av alternativ inom ett sammanhållet tema. Samordningen bidrar till att skapa karaktär och ge en identitet till området. Stockholm är, genom historien, i hög grad uppbyggd på detta sätt.

Längs gata och på gård

Gränsen mellan privat och offentligt är tydlig längs gator och på gårdar. Balkonger bryter delvis denna gräns och kan tillföra interaktion och liv, social närvaro och upplevd trygghet i det gemensamma rummet. Men de tar också plats i stadsrummet och därför behöver balkongerna utformas med hänsyn till platsens förutsättningar, storleken på gatan eller gården samt till väderstreck. Från gata och gård upplevs balkonger snett underifrån och balkongens undersida blir påtaglig. Därför är balkongens utförande och placering en viktig del av arkitekturen och stadsrummets helhetsverkan. Kulörton, material och detaljer bör samspela med fasadens och gaturummens utformning.



Byggnaden

Balkonger påverkar en byggnads upplevda volym i olika omfattning. Alltifrån franska balkonger med ingen påverkan på volymen alls, till stora balkonger som kan löpa utmed hela huset och som förflyttar den upplevda fasaden till balkongfronten. Hur balkonger integreras med byggnadens volym påverkar i hög grad hur byggnadens volym uppfattas och upplevs i gaturummet. Eftersom balkongen har en framträdande plats på fasaden bör den gestaltas med stor omsorg och inlevelse från både gatan och bostaden.

Detaljer

Balkongens detaljer och material kommer nära dem som använder balkongen och påverkar upplevelsen av omsorg och trivsel. Men även för betraktare har balkongens detaljer stor inverkan på upplevelsen. Detaljer som infästningar, balkongplattor och räcken är återkommande element i fasaden och påverkar i hög grad helhetsutformningen av balkonger och fasader. Balkonger är ofta utsatta för väder och vind. Därför bör detaljer och material väljas så att de tål det utsatta läget, är vackra över tid och kan förvaltas och underhållas på ett enkelt sätt.

Gällande stads- och detaljplaner

För Fruängen finns flertalet planer, både stora och små, aktuellt område finns tre gällande stads- och detaljplaner PI 5007, PI 6021A och 2002-03501.

PI 5007

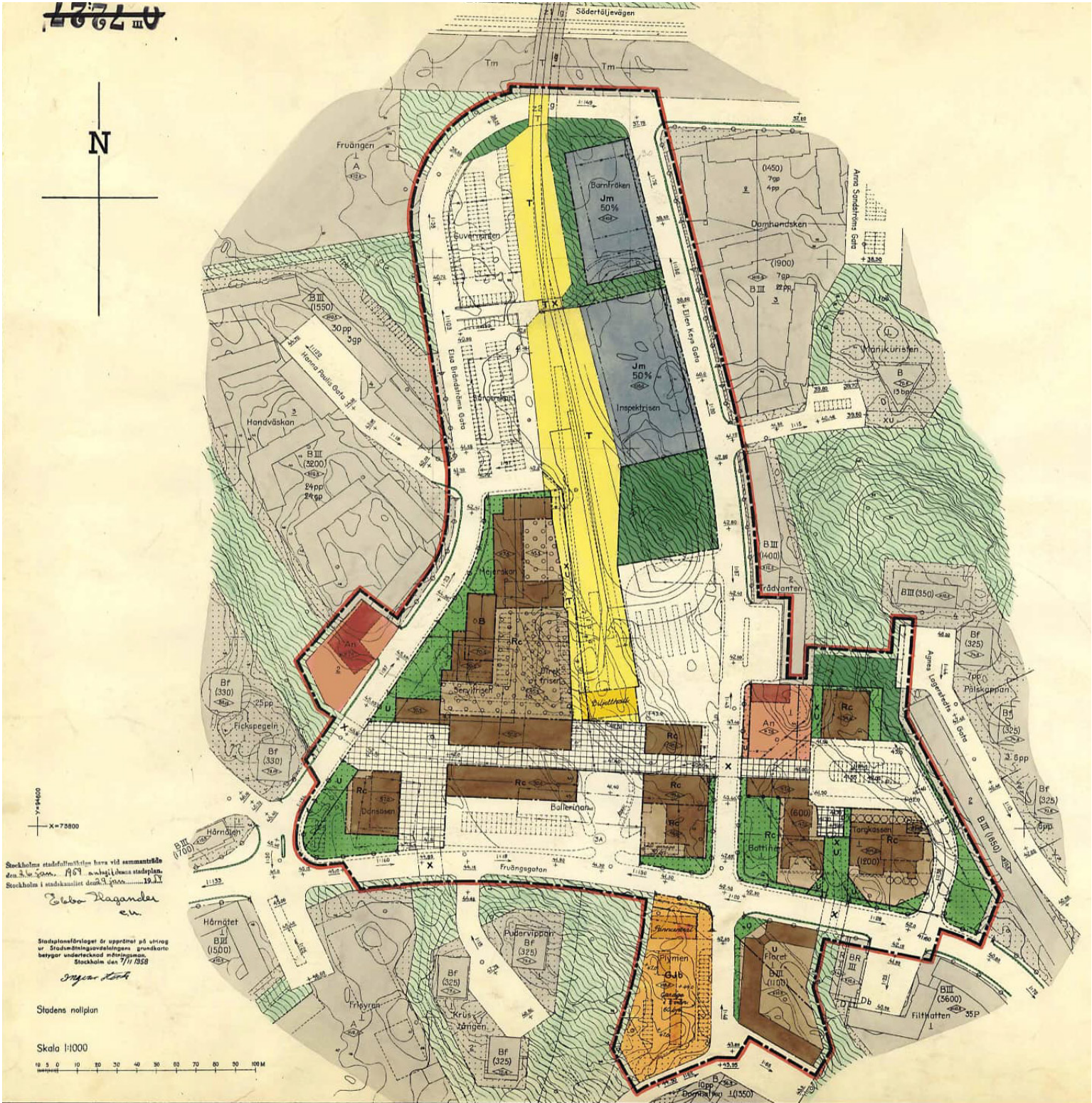
Planområdet omfattas av stadsplan PI 5007 för Fruängen centrum, fastställd 1959. Marken är reglerad för torg, gatumark, centrumbebyggelse, bostäder och allmänt ändamål/barnstuga.

PI 6021A

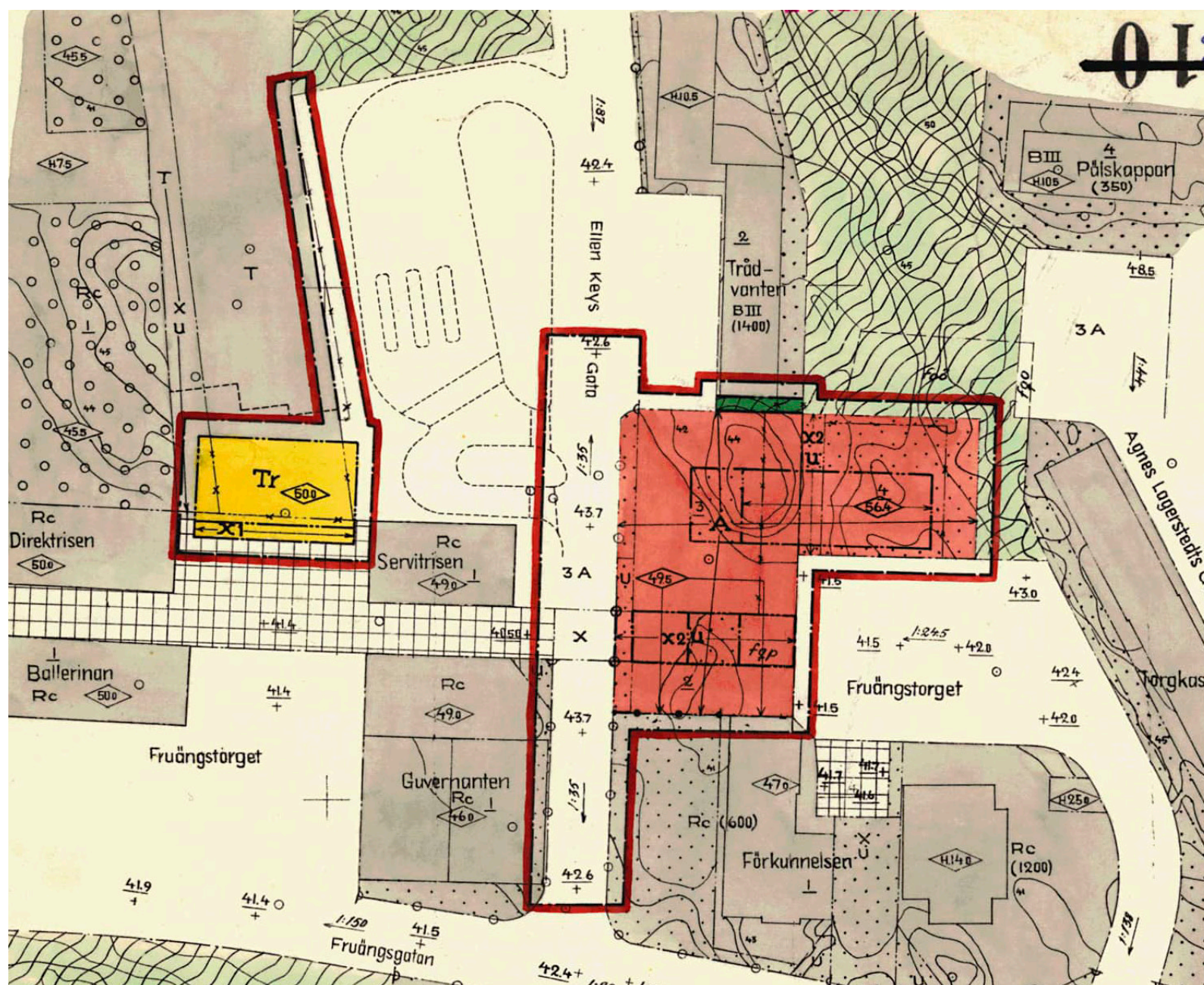
Ändring av stadsplan för del av kv. Trådvanten m.m. inom stadsdelen Fruängen i Stockholm. Fastställd 1963. Den södra delen av kv. Trådvanten, del av torgområdet söder om samt södra delen av trafikområdet för tunnelbanan (den egentliga stationsbyggnaden). Förslaget avsåg att i området ska en läkarcentral uppföras inom den södra delen av kv. Trådvanten. Barnstugedomten är ej längre erforderlig. Gångtrafik i torgplanet ska förses genom huset, och tunnelbanestationsne skall få uppföras i två våningar mot torget och kontor får anordnas.

Dp 2002-03501

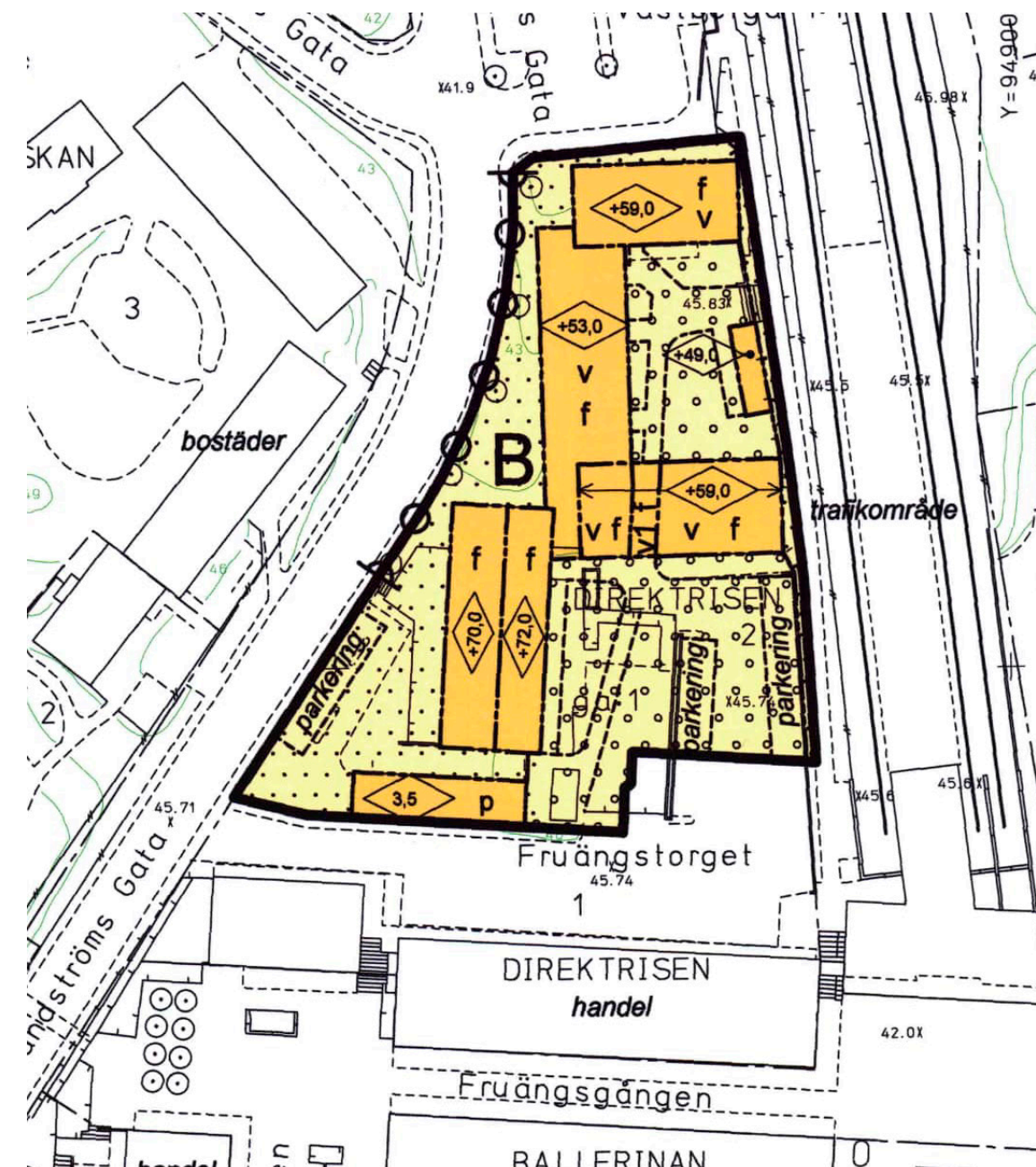
Ändring av stadsplan för kv. Direktrisen mellan Fruängens tunnelbanestation och Elsa Brändströms gata. Lagakraft 2007. Planens syfte är att skapa fler bostäder i Fruängens centrum med en bygggrätt för tre byggnader i 3 till 5 våningar inkl. bottenvåning för delvis kommersiell verksamhet och garage under mark.



Utsnitt ur gällande stadsplan, PI 5007 för Fruängen centrum, fastställd 1959. Fullständig information om planerna finns i Stockholm stads, plan och byggtjänst. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.



Utsnitt ur gällande stadsplan, PI 6021A för kv. Trädvanten m.m. inom stadsdelen Fruängen i Stockholm. Fastställt 1963. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.



Utsnitt ur gällande stadsplan, 2002-03501 för kv. Direktrisen inom stadsdelen Fruängen i Stockholm. Fastställt 1963. Källa: Stadsbyggnadsnämndens arkiv.

Plan- och bygglagen

Plan- och bygglagen (PBL) reglerar hur mark- och vattenområden används och samt hur markanvändningen skall utvecklas. Lagen fastställer att planläggningen av mark- och vattenområden är en kommunal angelägenhet och ställer krav på att kommunen upprättar en översiktsplan över hela kommunen. Lagen innehåller bestämmelser om bland annat detaljplaner och bygglov.

Planläggning enligt denna lag ska ske med hänsyn till natur- och kulturvärden, andra miljöaspekter samt mellankommunala och regionala förhållanden. Lagen fastställer att byggnader eller områden som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt inte får förvanskas. Dessa kan av kommunerna skyddas genom bestämmelse i detaljplan. Skyddet regleras i PBL:s 8 kapitel och de bestämmelser som läggs in i planen är juridiskt bindande.

Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt Plan- och bygglagen är även 2 kap. 6 § tillämplig.

PBL 2 kap. Allmänna och enskilda intressen

1 § Vid prövningen av frågor enligt denna lag ska hänsyn tas till både allmänna och enskilda intressen.

3 § Planläggning enligt denna lag ska med hänsyn till natur- och kulturvärden, miljö- och klimataspekter samt mellankommunala och regionala förhållanden främja

- 1. en ändamålsenlig struktur och en estetiskt tilltalande utformning av bebyggelse, grönområden och kommunikationsleder,
- 2. en från social synpunkt god livsmiljö som är tillgänglig och användbar för alla samhällsgrupper,
- 3. en långsiktigt god hushållning med mark, vatten, energi och råvaror samt goda miljöförhållanden i övrigt,
- 4. en god ekonomisk tillväxt och en effektiv konkurrens, och
- 5. bostadsbyggande och utveckling av bostadsbeståndet.

6 § Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till

- 1. stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan.

6 § Tredje stycket

Vid planläggning och i andra ärenden samt vid åtgärder avseende byggnader som inte ingår i ett ärende enligt denna lag ska bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas.

PBL 8 kap. Krav på byggnadsverk, byggprodukter, tomter och allmänna platser

Plan- och bygglagens åttonde kapitel reglerar krav på byggnadsverk, byggprodukter, tomter och allmänna platser. Vid en bygglovsprövning omfattas byggnader som bedöms ha särskilt högt kulturhistoriskt värde av förbud mot förvanskning av kulturvärden, 8 kap. 13§. För alla byggnader gäller även varsamhetskrav och särskilda krav vid underhåll enligt 8 kap. 17§ och 14§.

13 § Förvanskningsförbud

En byggnad eller som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.

Enligt 13 § 1 st. p.4 ska förvanskningsförbudet även tillämpas på bebyggelseområden.

14 § Underhåll och varsamhet

Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.

17 § Varsamhet och ändringar

Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

Kulturhistorisk klassificering

Vid bedömning av bygglov och åtgärder enligt Plan- och Bygglagen har Stockholms stad antagit en klassificeringskarta med kulörmarkeringar för byggnader av olika kulturhistoriskt värde. Klassificeringen som utförs av Stockholms stadsmuseum är ett kunskapsunderlag utan rättsligt bindande verkan.

De tre klassificeringar som Stadsmuseet använder sig av är:

Blå - bebyggelse av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

Grön - högt kulturhistoriskt värde. Bebyggelsen är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt.

Gul - bebyggelse av positiv betydelse för stadsbilden och/eller av visst kulturhistoriskt värde.

Fastighet markerad med grått går inte att hänföra till någon av ovanstående kategorier. Det finns även fastigheter som är markerade med streck vilket betyder att de ännu inte är klassificerade, alternativt att fastigheten är obebyggd. Fastigheter som inte är klassificerade kan ha stora kulturhistoriska värden, även om Stadsmuseet ännu inte tagit ställning till dessa värden.

Fruängen har till största del gulmarkerade byggnader, ett antal grönmärkade förekommer runt om centrum. Inom Fruängens centrum, är samtliga byggnader grönklassificerade, det vill säga har ett högt kulturhistoriskt värde.



Klassificeringskarta med grön- och gul markerad samt skrafferad bebyggelse. Aktuellt område markerat med rött. Källa: Stockholms stad - Stadsmuseet, DpWebmap.

HISTORIK



Flygfoto med Fruängen sett från sydväst.

Centrumanläggningen omges av karaktäristisk
1950-talsbebyggelse i ett varierat planmönster.
Kollektivt Kulturarv.

EFTERKRIGSTIDENS FÖRSTÄDER

“DET FRAMTIDA STOCKHOLM”

Bostadsbyggandet var under krigsåren återhållsamt och staden låg efter med ungefär en hel årsproduktion bostäder samtidigt som hushållsbildningen hade varit intensivare än vanligt. Bostadsbristen i efterkrigstidens Stockholm var därför alarmerande och affischer som varnade för den svåra bostadssituationen med budskapet “Sök er ej till Stockholm” sattes upp vid järnvägsstationerna runt om i landet.

1945 slog den bostadssociala utredningen fast att det var dags för kommunerna att ta ett större ansvar för bostadsbyggandet som kom igång igen mot slutet av decenniet. Med statliga lån i ryggen började de kommunala bostadsbolagen bygga och förvalta hyresrätter i större skala.

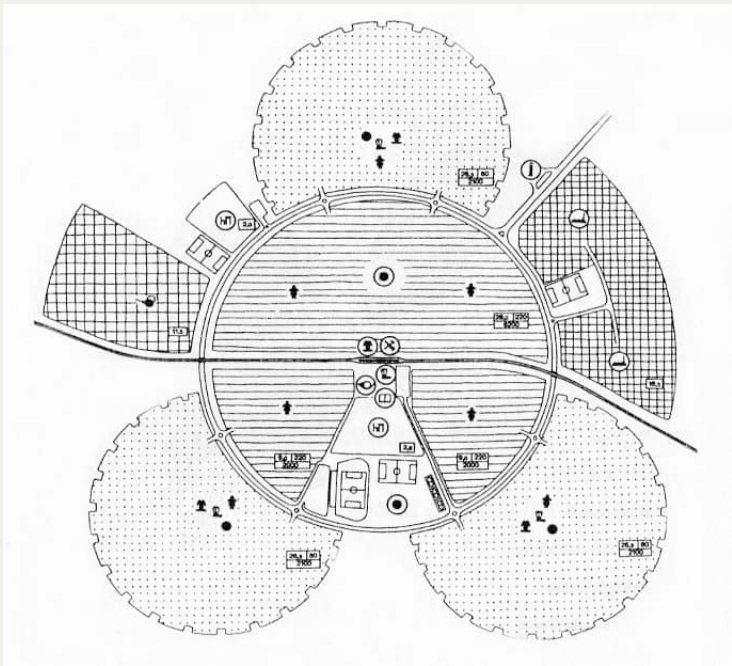
I Stockholm hade det året innan beslutats att upprätta en generalplan som tillgodosåg att stadens mark utnyttjades på bästa sätt och att nya

trafikleder byggdes. Under ledning av Sven Markelius bildade Yngve Larsson, dåvarande stadsplanedirektör, tillsammans med civilingenjören Sven Lundberg och Carl Fredrik Ahlberg från Göteborgs stadsplanekontor den grupp som arbetade fram generalplanprogrammet. Titeln blev “Det Framtida Stockholm”. Frågor som rörde social differentiering var centrala och diskuterades med då moderna termer som integration och segregation. Vikten av att känna samhörighet och gemenskap framhölls som central samtidigt som en allt för tydlig social uppdelning inte var önskvärd.

I generalplanen rekommenderades en befolkningsmängd på max 10 000-15 000 per stadsdel, för att en naturlig gruppbildning skulle kunna uppstå. Stadsdelarna skulle planeras kring en “förortsbana” med intilliggande centrum, folkskola och idrottsplats. För de boendes trivsel erfordrades att varje stadsdel försågs med gemensamhetsanläggningar vilka med fördel koncentrerades till stadsdelens centrum. Önskvärt var att det i varje stadsdel skulle finnas en skola, daghem, tvätteri med maskintvätt, restaurang eller konditori, butiker, postkontor, bibliotek, biograf, samlingslokaler och lokaler för kyrkliga ändamål. En stor bakomliggande inspiration till utformningen av de nya tunnelbanestäderna var de självförsörjande New Towns som planerades i Londons ytterområden. Neighbourhood planning/ grannskapsplanering myntades första gången i början av 1920-talet av den amerikanske sociologen Clarence A. Perry och växte fram ur modernismen

men baserades även på sekelskiftets trädgårdstadsideal där bostäder, arbetsplatser och social service integrerades i mindre enheter.

Målet var att främja social gemenskap och forma den demokratiska medborgaren. I grannskapsenheten skulle allt för det dagliga livet finnas i form av butiker, skolor, kyrka och rekreationsutrymmen. I Sverige blev ABC-staden (Arbete, Bostad, Centrum) den nya idealstaden där demokrati, jämlikhet och gemenskap låg som grund. Tanken var att de nya stadsdelarna skulle bilda egna livegna samhällen, självständiga gentemot innerstaden, liksom Englands New Towns. De mest konsekvent genomförda ABC-städerna i Sverige är Vällingby och Farsta i Stockholm där arbetsplatser och storcentrum förlades inom stadsdelen, men framförallt skulle det röra sig om mindre närförorter där viss grad av service rymdes. De nya stadsdelarna växte successivt under perioden vilket avspeglades i detaljhandeln. Under 1940-talet var områdena ofta relativt små och lokaler för handel fanns då vanligen i bostadshusens bottenplan eller i en mindre butikslänga. Under 1950-talet ökade områdena i storlek där det fanns torg med butiker, medborgarservice och gemensamhetslokaler, grannskapsplaneringen hade nu slagit igenom.



Schemaskiss ur “Generalplan Stockholm 1952”. Centrumfunktioner i mitten och arbetsplatser till höger. Tunnelbanan går tvärs genom området.



Vy över ABC-staden Vällingby med låg centrumbebyggelse omgiven av lamell- och punkthus. Foto Oscar Bladh, 1961. Källa: Stockholms stadsmuseum.

FOLKHEMSBYGGANDET

De sociala och politiska ambitionerna som grannskapstanken byggde på översattes i Sverige av en arkitekturstil och typ av stadsplanering som kom att kallas för Folkhemsarkitektur. Folkhemsarkitekturen präglade det svenska bostadsbyggandet mellan 1945 och 1960 och uppmärksammades internationellt för sina sociala samband och strävan efter att det skulle vara "lika för alla". Den vanligaste hustypen var lamellhus i tre våningar. Istället för parallellt ställda byggnadskroppar var det vanligt att lamellhusen byggdes samman och bildade intima gårdar på insidan medan trafiken leddes runt på utsidan. Även punkthus på 8-11 våningar förekom flitigt. Nya innovativa husformer uppkom under perioden, bland dessa de mångkantiga stjärnhusen som ibland var sammankopplade i sexkantiga "bikakemönster". Radhus uppfördes också i stor utsträckning under denna period.

Lamellhusen under denna period uppfördes huvudsakligen i tre våningar med källare och utan hiss. Huskropparna blev allt djupare i takt med att standarden ökade. Sockelhöjden varierade och tog på så vis upp nivåskillnader i terrängen. Första bostadsplanet förlades en trappa upp och vindarna hölls oinredda. Förskjutna och vinklade huskroppar bildade sammanhängande fasader.

På hörnen länkades husen samman med en tvåvåningars länkbyggnad, en våning ovan mark. På det viset kunde gården präglas av både slutenhet runt gården och öppenhet mot omgivningen. Gårdarna utgjordes av gräsmatta i kombination med sparad natur och berg i dagen med gångvägar slingrandes över gården och längs husen. Ofta fanns en liten lekplats i soligt läge och ett piskstall som förlades mer undanskymt. Fasaderna var symmetriskt uppbyggda och lägenheterna spegelvända på var sida om trapphuset. Folkhemsperiodens arkitektur kännetecknades av mjukare linjer och en större variation i material och färgval än funktionalismens stramare gestaltning. Husen var ofta putsade med en grov sprit- eller ädelputs i mustiga jordfärger. Även fasadtegel var vanligt förekommande. Fasaderna accentuerades med utanpåliggande balkonger med kulörta balkongfronter, burspråk och hörnmarkeringar och fönsteromfattningar. Fönsterbanden från 1930-talet försvann och fönstren blev mindre men fick mer lekfulla former. Entréportar placerades på regelbundna avstånd, ibland inramade med tegel. Husen hade främst traditionella sadeltak med rött lertegel. i takt med att husen fick större djup blev takvinklarna flackare och material som papp och eternit kom då till användning. Några av folkhemspersioden mer välkända arkitekter var Ancker- Gate-Lindegren, Erik och Tore Ahlsén, Backström & Reinius, Paul Hedqvist, Hjalmar Klemming, Sven Markelius, Nils Sterner och Sven Wallander.

Fram till 1940-talets slut var byggproduktionen hantverksmässig. Därefter började byggarbetsplatserna industrialiseras och rationaliseras i allt högre grad och platsbyggda element i betong och lättbetong blev vanligare. Enklare kranar och lyftanordningar började användas som dock fortfarande var skonsamma mot den befintliga terrängen och vegetationen.



Stjärnhus i Gröndal uppförda 1946. Foto Lennart af Petersens. Digitalt museum.



Lamellhus i Blackeberg. Foto Sune Sundahl. Digitalt museum.



Punkthus på Södra Guldheden byggda 1950. Foto Bertil Hulten. Digitalt museum.



Nya lamellhus och punkthus i västra Högdalen. Foto Sune Sundahl, 1957. Digitalt museum.

TUNNELBANESTÄDER

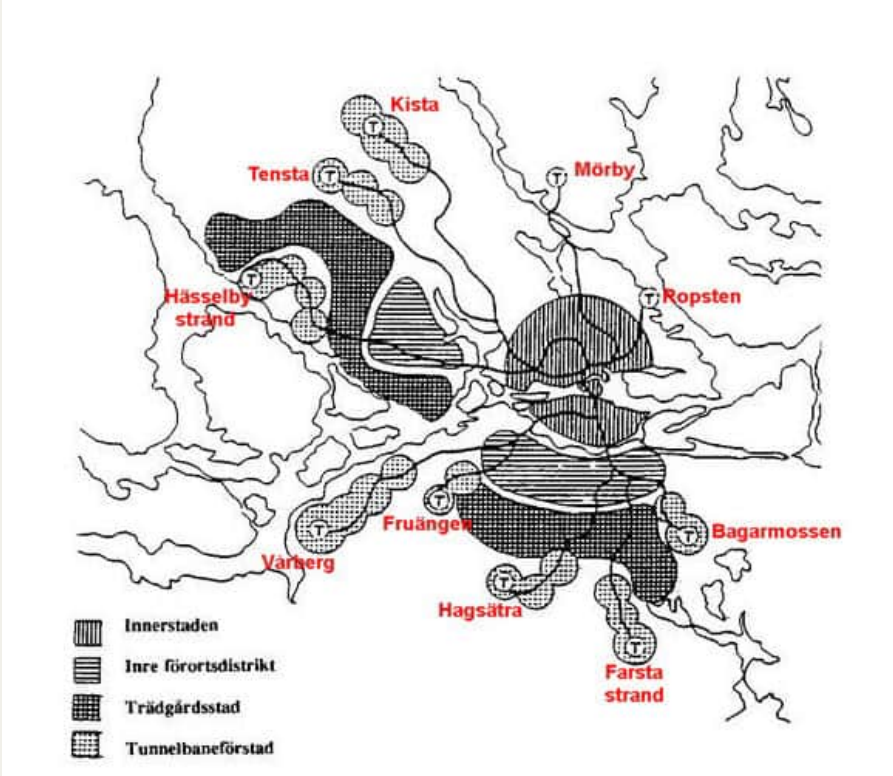
1941 togs beslutet för utbyggnaden av ett fullskaligt tunnelbanesystem i Stockholm, ett beslut som hade en avgörande roll för framväxten av de nya stadsdelarna i stadens ytterkanter. Den vägledande strategin verkade för att nya stadsdelar skulle anläggas längs tunnelbanans linjer innehållande bostäder, kommersiell och offentlig service. De nya närförorterna längs gröna och röda linjen placerades på rad som ett pärlband. I söderort utgjorde Västertorp, Fruängen, Björkhagen, Kärrtorp, Bagarmossen, Bandhagen, Högdalen, Hökarängen, Farsta, Hagsätra och Rågsved några av dessa stadsdelar och i västerort fanns Blackeberg, Råcksta, Vällingby samt Hässelby gård och Hässelby strand. Alla anlades kring tunnelbanestationen, avgränsade från varandra genom grönområden. Alla fick en centrumanläggning av varierande storlek med butiker och samhällsservice, och ett högre punkt- eller skivhus placerades ofta som accent.

De nya stadsdelarna längs med tunnelbanans sträckning var det huvudsakliga sättet Stockholm växte på under 1940-talet till 1980-talets Skarpnäck, den sista eller senaste tunnelbanestationen i Stockholm. Stockholms stadsplanerare hade förmånen att staden ägde merparten av marken i ytterstaden och här kunde bygga ut nya ideala stadsdelar på i huvudsak tidigare obebyggd mark.

1944 togs det första spadtaget och sex år senare, 1950, invigdes tunnelbanan på sträckan Slussen-Hökarängen. 1952 rullade tågen mellan nuvarande Hötorget och den nya ABC-staden Vällingby.

I samband med utbyggnaden av Stockholms förortsområden under 1950-talets första år, invigdes ett flertal nya sträckor. Många av sträckorna var konverterad spårväg, bl.a. Örbybanan (nr 19) med sträckningen Slussen-Örby (nuvarande Stureby). Tunnelbanan skulle därför gå ovan mark nästan hela sträckan, förutom i innerstaden. Hela denna första del blev sedan till Gröna linjen som var i princip färdigbyggd 1960.

Spårvagnslinjer till förorterna utanför Hornstull i början av 1950-talet var en outnyttjad resurs. Linjen till Västertorp kunde, med hjälp av en bro, ledas över Södertäljevägen ut till Fruängens gård som var ett statsägt område. Sträckan mellan Telefonplan och Fruängen byggdes mellan 1946 - 1956 och då som spårväg. Från början var även Fruängslinjen



T h "Tunnelbaneförstäder" längs tunnelbanan, ur Generalplan för 1 Stockholm, 1952. De rödmarkerade tunnelbanestationerna är inlagda i efterhand. Fruängen ligger på den röda linjen 14, Fruängen - Mörby centrum. *Wikipedia.*

planerad för att övergå till tunnelbana, med T-baneperronger i mitten och kortare spårvagnsperronger på sidorna. Den röda linjen, invigdes den 5 april 1964 mellan T-centralen och Fruängen/Örsberg. Linjen fick med tiden ytterligare sträckor som invigdes under 1965 - 1967, den sista förgreningen var till Mörby centrum och blev klar 1978. I dag består linjen av fyra grenar med slutstationer i Fruängen och Norsborg i sydväst samt Mörby centrum och Ropsten i nordost.



Ett provisoriskt Sparbankskontor invigs vid Högdalens tunnelbanestation 1955, i väntan på att stadsdelen skulle byggas klart. Även stationen i bakgrunden var provisorisk. Det var inte ovanligt att invånarna i ytterstadens nya stadsdelar fick vänta på både tunnelbana och den service som centrumanläggningarna erbjöd. Foto Tore Burnäs, SvD. *Digitala stadsmuseet.*

Fruängens bebyggelsehistoria

Utbyggnaden av stadsdelen Fruängen

Planstrukturen för Fruängen var till stor del ett verk av Göran Sidenbladh som under stadsplanedirektör Sven Markelius ledning ansvarade för stadsplanerna i utbyggnaden av Stockholms ytterstadsdelar. I arbetet med Fruängen hade Sidenbladh stöd av arkitekt Per Holmgren. Från 1955 ersatte Sidenbladh Markelius som stadsplanedirektör och därmed fick Sidenbladh ett stort inflytande över Stockholms nya stadsdelar. Även arkitekt Torsten Westman som senare ersatte Sidenbladh som stadsbyggnadsdirektör var involverad i planeringen. Även Riksbyggens Arkitektkontor var starkt bidragande till planmönstret i stora delar av stadsdelen.

Planstruktur

Bostadsbebyggelsen

Bostadsbebyggelsen låg kring en centrumbebyggelse, med högre punkthus i stadsdelens mitt och ut mot stadsdelens periferi trappades byggnadsvolymer ned, till tre - fyra våningars lamellhus. Vanligtvis uppfördes i stadsdelens yttre gräns även småhusbebyggelse. I Fruängen byggdes dessa gruppshusområden först under 1960-talet.

Under en femårsperiod med start omkring 1954 uppfördes större delen av Fruängens flerbostadshus efter de stadsplaner som nyligen fastställts för stadsdelen. Den snabba takten i utarbetandet av planer och utbyggnaden kan förklaras med hjälp av tidigare erfarenheter och rutiner från tidigare arbeten med liknande stadsdelar vid samma tid, som exempelvis Västertorp och Årsta. En mindre del av bebyggelsen i Fruängen uppfördes av privata byggherrar men den dominerande aktören i Fruängen blev den kooperativa organisationen Riksbyggen.

Trafikplanering

Fruängen lades ut i ett mindre, triangulärt område, som begränsades av Mickelsbergsvägen och Vantörsvägen (tidigare Gamla Södertäljevägen). Ytmässigt ansågs området vara för trångt för att erhålla en fulländad grannskapsenhet, området kunde däremot få en kärna av hyreshus kring ett centrum. 1950-talets planeringsideal var ett trafikseparerade gatunät, där fotgängare och bilister, så långt som det var möjligt, skulle skiljas åt. Biltrafiken lottsades kring centrum på en ringgata via Fruängsgatan, Ellen Keys och Elsa Brännströms gator samt säckgator in till parkeringsplatserna i anslutning till bostadshusen.

Centrumtorget var bilfria och planerades med angöring via gångtunnlar, vilka fungerade som förbindelse med gång- och cykelstråk i nära anslutning till stadsdelens barnstugor, och vidare till grannstadsdelarna Västertorp och Herrängen.

Grönstruktur

Bostadsgårdar och förgårdar i Fruängen var utformade utifrån tidens rådande ideal inom trädgårdskonsten med funktionalismens tro på ljus, luft och grönska. Folkhemsbyggandet som ideologi skulle främjas inom bostadsbyggandet, där bostadens närmiljö helst skulle präglas av natur, öppna gräsfält och omsorgsfullt placerade sittplatser. Gårdsrummen var lekplatser för mindre barn, och bostadsgårdens funktioner var placerade i rumsbildande grönska, ofta i en kombination av sparade träd och prydnadsväxtlighet. Tidstypisk utrustning på bostadsgårdarna var sandlådor, cykelställ och parksoffor.

Förgårdarna mot gata utformades huvudsakligen med smala gräsfält där mindre partier berg i dagen sparades. I vissa fall sparades äldre individer av tall, ek eller björk i förgårdsmarken, men huvudsakligen planterades rader av björk, lönn och rönn. Längs fasader, mellan fastigheter eller som solitärer i gräs planterades prydnadsbuskar, ofta tydligt avgränsade av kantsten. På grund av bebyggelsens ofta höga läge i terrängen användes gärna terrasserade stödmurar i granit samt blockstegstrappor eller terrasser för att ta upp höjdskillnader.

Längs huvudgator och parkeringsplatser i Fruängen planerades genomgående inramande alléer av lönn eller björk. Alla planer genomfördes dock inte. Huvudgatorna Mickelsbergsvägen, Fruängsgatan och Vantörsvägen är exempel på gator som i delar fick alléplanteringar under tidigt 1960-tal. I samband med 2000-talets bebyggelse i västra Fruängen har Vantörsvägen kompletterats med rader av himalayabjörk och kärekar. I vissa fall kompletterades ytor som varit naturmark med befintlig växtlighet. Mot Södertäljevägen sparades en remsa av talldominerad mark, som i delar var uppbruten av odlingsmark och berg. Området modellerades om som en slänt och gallrades ur, viss växtlighet sparades och kompletterades främst av ek och tall.



Bebyggelsekronologi. 1950-talets bebyggelse är markerad med orange, 1960- och 70-talets bebyggelse är markerad med lila, 1980-talets bebyggelse är markerad med grönt och bebyggelse som tillkommit år 2000 eller senare är markerad med gult. Stadsmuseet, Kulturmiljöanalys Fruängen.

Genom 1950-talets bebyggelse i Fruängen planerades ett sammanhängande parknät där de större stråken lokaliserades till dalgångarna i områdets kuperade terräng. Ritningar till parkstråk, parklek och lekplatser togs fram av parkavdelningen vid Stockholms stads gatukontor genom vid tiden framstående arkitekter och trädgårdsarkitekter, bla. Holger Blom, Anton Paulsson, Erik Glemme och Jan Gezelius. Ritningsmaterialet visar att parkerna fick tidstypiska former. Rumslighet och grönska tillskapades genom plantering av skogslönn, hästkastanj och oxel samt tåliga prydnadsbuskar som häggmispel, try, berberis, oxbär, måbär och buskrosor. Parkerna utrustades med generösa lekytor av grus och gräs tillsammans med lekredskap, regnskydd, källbackar, gungor, sandlek, dricksfontäner och parksoffor. I Kerstin Hesselgrens park anlades parkleken Vippan under tidiga 1960-talet tillsammans med en större plaskdamm. Parklekslokalen inrymdes i bottenvåningen i kvarteret Manikyristen.

Trafikseparerade gångvägar inlemmades organiskt i stråken och avsåg skapa funktionella och trivsamma anslutningar mellan centrum, bostäder, skola och park. I Fruängen anlades tre större parker i 1950-talets bostadsbebyggelse: Solfjädern i den västra delen, Solhatten i den södra delen och Kerstin Hesselgrens park i den östra delen. Under 1970- och 80-talen tillkom på tidstypiskt sätt förskolor i de tre större parkerna. I samtliga fall togs delar av parkmarken i anspråk som gård, och under 2000-talet har förskolorna successivt utökats.

Aktörer i Fruängen

Byggherre- och förvaltningsorganisationen Svenska Riksbyggen bildades 1940 med syftet att minska bostadsbristen och skapa arbetstillfällen åt byggnadsarbetare, en yrkesgrupp som under krigsåren var hårt drabbade av arbetslöshet. Riksbyggen var nära lierad med byggfackförbunden och kom att utveckla nära samarbeten med kommunerna för att stimulera bostadsbyggandet. Med det toppmoderna Årsta centrum (1943-1954) etablerades Riksbyggen som en ledstjärna för tidens bostadsbyggande. Lamellhus i tre våningar kompletterade av punkthus stod för en stor del av produktionen under 1940- och 50-talen.

I Fruängen uppfördes båda dessa hustyper i stor skala och chefsarkitekt Carl-Eddie Lunds drivkrafter att så långt som möjligt bevara platsens befintliga natur gjorde att några av lamellhusen fick en cirkelformad plan. Fruängens bostadsgårdar ritades av byggherrarnas anlitade trädgårdsarkitekter, varav flera hade stor erfarenhet av markplanering i samband med bostadsbyggande. Carl och Jange Blomkvist låg bakom all landskapsplanering inom Riksbyggens bebyggelse i västra Fruängen. Vid uppförandet av bebyggelsen i östra och södra delen av stadsdelen var olika trädgårdsarkitekter verksamma, bl.a. Bengt Nordblom, Charlie Pikulinsky, Bengt Larsson och Edgar Oldén.



Årsta centrum 1954. Foto: Sune Sundahl. ArkDes/Digitalt museum.

LOKALA CENTRUM I GRANNSKAPEN

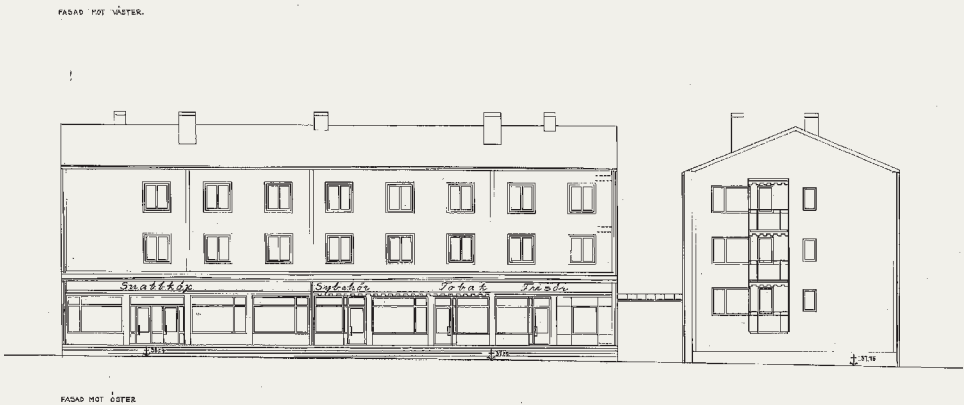
Fruängen är en stadsdel uppförd enligt den under 1940- och 50-talen förhärskande grannskapsplaneringen. Stadsdelarna från tiden kan sägas vara en grupp av grannskap, en grannskapsenhet. Grannskapet var ett lagom sammanhang för att man skulle lära känna och känna igen sina medmänniskor, ett sätt att skapa hemkänsla och tillhörighet i dessa nya stadsdelar som fylldes av människor från olika håll, inte sällan inflyttade från landet eller landsorten och med svagt kontaktnät i Stockholm. Till många av grannskapen lät man bygga mindre centrumanläggningar, ibland i form av torgbildningar men mer vanligt var att de endast utgjordes av en butikslänga i ett bostadshus. Upprinnelsen till detta fenomen fanns redan i smalusstäderna på 1930-talet där det fanns en koncentration av mjölk- och brödbutiker, frisersalong och liknande närservice i strategiska lägen där många passerade. Stadsdelarna hade en betydande dagbefolkning i form av hemmafruar och mindre barn.

Under 1950-talet då alltmer kompletta centrum planerades vid tunnelbanestationerna blev dessa mindre grupper av butiker mindre viktiga, i synnerhet eftersom antalet hushåll med bil växte snabbt. Trots det fortsatte man att bygga lokala butikscentrum under hela 1950-talet. Många blev kortlivade. I Fruängen fanns tre lokala centrum: Ett i norra delen av stadsdelen där två motstående längor i kv Tumvanten och Spetshandsken inrymde två snabbköp, frisersalong, sybehörsaffär och tobaksaffär.

I västra Fruängen, i kv Solfjädern vid Doktor Widerströms gata fanns en utbyggd länga med bla snabbköp och kemptvätt.

Söder om centrum, i SKB:s område i kv. Filthatten låg butiker integrerade i en av byggnadernas bottenvåningar. Liksom i kv Solfjädern vände sig lokalerna ut mot en parkeringsplats. Inget av lokalcentra i Fruängen hade någon platsbildning med vistelseytor.

Numera kan de tre lokalcentra ännu betecknas som levande, även om delar av butikslängan i kv. Solfjädern byggts om till bostäder. Verksamheter som spel & tobaksbutik, frisersalonger, solarium och kvarterskrog disponerar lokalerna år 2024.



Fasadritning för butikslängan i kv. Spetshandsken vid Jenny Linds gata. Arkitekt Johan Thomé 1955. Snabbköp, sybehör, tobak och frisör var de ursprungliga verksamheterna. *Stockholms stadsbyggnadsnämnds arkiv.*



Butikslängan i kv. Solfjädern med naturstensfasader och neonskyltar. Här fotograferad 1977 då Vivo snabbköp ännu fanns kvar på platsen. *Stockholms stadsmuseum.*



På motstående sida Jenny Linds gata, i kv. Tumvanten låg konsums snabbköp och två mindre butikslokaler varav någon kan ha använts för Koppartrans bensinstation. *Stockholms stadsbyggnadsnämnds arkiv.*

BILEN OCH BILISMEN I FRUÄNGEN

Fruängen var trafikseparerat och gånvänligt med sina utpräglade dalstråks-parker och gena, snabba gångförbindelser mellan bostäderna och centrum med tunnelbanan. Barnen kunde tryggt ta sig till lekplatserna och till skolan.

Men stadsdelen var också i hög grad bilanpassad. Parkeringsmöjligheterna i byggnaderna var ännu begränsade, såväl lamellhus som punkthus hade små fotavtryck och man sprängde inte ner för extra garageutrymme. Det uppfördes heller inga garagebyggnader som i den samtida stadsdelen Högdalen. Likt i Högdalen anordnades på flera ställen tämligen stora parkeringsplatser mellan två huslängor, inte sällan vid säckgator. Det var fråga om helt hårdgjorda miljöer och ett inslag som inte finns i 1940-talets eller det tidiga 1950-talets stadsdelar. Gatornas bredd var också sådan att det fanns gott om utrymme för kantstensparkering.

I de på 1960- och 70-talet utbyggda bostadsområdena i östra Fruängen finns större ytor för markparkering och till småhuskvarteren hör långa garagelängor.

Både med hänsyn till bilarna från stadsdelens egen befolkning och från småhusen i omlandet, som bla skulle köra till och från Fruängens centrum och använda parkeringsplatserna för infartsparkering, gjordes gator som Fruängsgatan och Vantörsvägen breda och kapacitetsstarka.

Servicen för bilisterna var också utbredd. I centrum, i kv. Direktrisen fanns en Esso-mack med verkstad och en komplett bilverkstad under ungdomsgården. Koppartrans hade en servicestation i korsningen Elsam Brändströms gata och Jenny Linds gata.

Den verkliga symbolen för bilismen var motellet Gyllene Ratten som låg i direkt anslutning till Södertäljevägen i stadsdelens västligaste del. Motellet med sin grillrestaurang var hypermodernt när det invigdes 1957 och var ett flaggskepp bland de bilistanknutna miljöerna i Stockholm. Motellet blev senare otidsenligt och revs år 2007.

Essos och Koppartrans bensinstationer är också rivna men verkstäderna i kv Direktrisen finns kvar. Den ursprungliga parkeringsstrukturen i Fruängens bostadsområden är i stort sett bevarad.



Esso-macken låg i centrum och den tillhörande verkstaden nåddes via nedfarts-rampen. *Stockholms stadsmuseum.*



Vid Fruängstorget fanns under en period en bilhandlare i den numera rivna envå-ningsbebyggelsen. *Bild från Facebook.*



Bilen var viktig i Fruängen. Denna bild, tagen av Sune Sundahl 1956 i kv. Kam-koftan, utstrålar den modernitet som ofta förknippas med 1950-talet. *Riksanti-kvarieämbetet.*



Välkommen till
KOPPARTRANS
nya servicestation i
FRUÄNGEN

I dag kl. 11
Invigning
Koppartrans
nya service-
station i
Fruängen!

ONSDAG
19
JUNI

Den nya stationen vid 103:ta vägen med
allt vad den moderna bilisten behöver
— bensin, reparer och garaget, ink-
satsvaror, skötselartiklar, smörjmedel
och tillbehör.

För information och resor till Fruängen
se bilplanen och vägvisaren i bilplanen
och resor till Fruängen.

FRUÄNGEN
Hälsar på Fruängens folk och
alla som vill bo i Fruängen.

I dag, premiärdagen, får
varje KOPPARTRANS-
kund en trevlig present
och dessutom bjuds på
en härlig Coca-Cola-för-
friskning. Välkommen!

KOPPARTRANS
NORDENS STÖRSTA OLJEFÖRSÄLJARE

Exempel parkering i Fruängen



SAMTIDA CENTRUM I YTTERSTADEN

Den massiva utbyggnaden av Stockholms ytterstad innebar att centrumanläggningar av olika typ och skala planerades och byggdes kontinuerligt fram till 1970-talets senare del. När Skarpnäck planerades under 1970-talet ersattes idén om en koncentrerad centrumanläggning med en traditionell stadsgata som utbudet låg utsträckt längs. Då var cirkeln sluten.

Från kring 1950 byggdes centrumanläggningar i de nya stadsdelarna efter att planeringen av Årsta visat på att ett livaktigt centrum kunde vara ett

viktigt medel för att de nya stadsdelarna inte skulle bli s.k. sovstäder som led brist på service och aktiviteter.

I **Vällingby** som skulle bli raka motsatsen till en sovstad utan också skulle vara platsen där invånarna arbetade, utträttade ärenden och rekreerade sig satsades storslaget på centrumanläggningen som invigdes under internationell uppmärksamhet 1954. Den skulle vara ett s.k. storcentrum i stadsdelsgruppen Räcksta, Grimsta, Hässelby strand och gård samt för småhusbetonade stadsdelar norr om Vällingby. I dessa stadsdelar skulle det finnas lokala centrum men för sällanköp, nöjen och samhällsservice var det tänkt att de boende där skulle bege sig till Vällingby. Allmännyttiga Svenska Bostäder hade huvudansvaret för detta prestigeprojekt.

Arkitekterna Backström och Reinius ritade stora delar av byggnaderna i ett välgestaltat centrum med tydlig uppdelning i kommersiella delar och rikt utbyggda kulturella och sociala funktioner. S:t Tomas kyrka, ritad av Peter Celsing, kontrasterade med sin tyngd mot den lekfulla centrumarkitekturen. Ett underjordiskt lastfär gav en rationell varuförsörjning. Tunnelbanestationen låg mitt i centrum. Gatukontorets parkavdelning formgav de allmänna ytorna med ett ikoniskt cirkelmönster, fontäner i marmor och specialdesignade armaturer.

Under 1950-talets senare del och 1960-talets början var centrumbyggandet särskilt intensivt. Det sammanföll i tid med att hela Stockholms nya och främsta köpcentrum, Hötorgs-city, tillkom.



I Vällingby bidrog den särpräglade markbehandlingen till en festlig inramning av den i alla delar ambitiöst genomförda centrumbebyggelsen. Skärmtak för att kunna gå torrsködd under shoppingturen förekom i stora delar av centrum. Foto Lennart af Petersens, *Stockholms stadsmuseum*.



Hötorgs-city 1963. Den bilfria soliga Sergelgatan fanns på planeringsstadiet redan på 1940-talet och idén torde ha präglat även ytterstadens centrumanläggningar. Butiks-byggnaderna var i två plan och hade ursprungligen butikslokaler även på övre planet. Takterrasserna fick inga direkta efterföljare i ytterstaden. Foto Ingmar Gram, *Stockholms stadsmuseum*.

ABC-städerna i söderort, Farsta och Högdalen, var storcentrum för sina respektive stadsdelsgrupper. I **Högdalen**, storcentrum för Stureby, Bandhagen, Rågsved, Hagsåtra, Fagersjö och för villasamhället Örby var bostadsbebyggelsen likt i Fruängen färdig långt före centrum blev klart, många bostadshus var inflyttningsklara 1955. Provisoriska butiker var tvungna att uppföras. Centrum invigdes 1959. Byggherre var till övervägande delen AB Familjebostäder som anlätade HSB:s Arkitektkontor och Arne Rudberger för ritningarna. Arkitekturen var inte lika festlig som i Vällingby utan mer rationell och i delar närmast kulissartad.

I ena änden av den långsträckt bilfria centrumgatan låg Vantörs kyrka och bortom den byggdes läkarcentralen. Likt i Vällingby fanns även frikyrko-lokaler. Det fanns även en biograf och efter lång planering tillkom sporthall med badhus (även i Vällingby dröjde det länge innan motsvarande hallar kunde byggas). I Högdalen fanns varuhus och stora snabbköpsbutiker som till delar servades av ett underdimensionerat underjordiskt lastfar.

I Vällingby var tunnelbanan huvudnumret, i Högdalen var centrum mer

biltillvänt. Många butikslokaler hade dubbla entréer för att vara inbjudande för både fotgängare och bilister. Centrum markerades med ett högt skivhus som delvis inrymde smålägenheter.

Högdalen genomgick en arkitektonisk omvandling på 1970-talet och senare i början på 1990-talet efter en rejäl nedgångsperiod på 1980-talet.

Farsta var storcentrum i en stadsdelsgrupp med Gubbängen-Hökarängen, Farsta Strand och Larsboda. Likt Vällingby fanns här stora arbetsplatser i anslutning till centrum och på lite större avstånd.

Här var grundtanken en italiensk piazza kantad av festligt utformade varuhusbyggnader, däribland NK bakom en sober granitfasad. Stora parkeringsplatser låg i direkt anslutning till torg och varuhus. Tunnelbanan anslöt till torgets ena kortsida och hade inte samma framträdande roll som i Vällingby. Likt i Vällingby och Högdalen anlades en busstation i anslutning till tunnelbanan. Bygget av Söderledskyrkan mellan Hökarängen och Gubbängen gjorde att det endast uppfördes en frikyrkobyggnad i Farsta.

Arkitekter i Farsta var främst Backström & Reinius som här arbetade på uppdrag av privata byggmästare. Farsta centrum invigdes hösten 1960.

Farsta centrum genomgick en förnyelse under tidigt 2000-tal då varuhusen byggdes om till en sammanhängande galleria.

Under det sena 1950-talet och tidiga 1960-talet uppfördes också flera mindre centrumanläggningar. I Hässelby strand ritade Ancker Gate Lindegren en låg centrumbebyggelse (invigd hösten 1958) grupperad kring ett litet torg. Centrumet i Hässelby strand är numera rivet.

I Valla i Årsta byggdes låga butikspaviljonger ritade av Paul Hedqvist i ryggen av en öppen torgbildning. Byggnaderna ritades 1959, stod färdiga 1961 och torget var färdigt 1964. Centrumbyggnaderna är nu rivnings-hotade.

I Fagersjö färdigställdes år 1962 ett centrum med tvåvåningsbyggnader. Liksom i Valla har det begränsade befolkningsunderlaget inneburit stora utmaningar och centrum i Fagersjö revs år 2006.



Högdalens centrum gavs inte samma omsorgsfulla markbehandling som Vällingby. Fontäner var dock ett stående inslag i centrummiljöerna. Bebyggelsen är tydligt mer individuell och varierad än i Fruängen men inte av samma festliga och exklusiva karaktär som i Farsta och Vällingby. **Källa?**



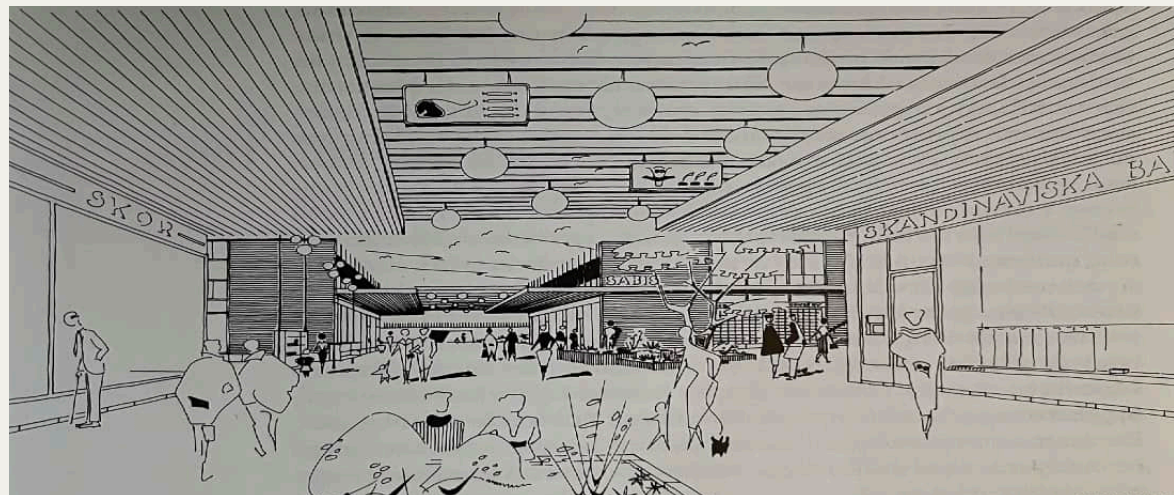
Invigning av Farsta centrum i oktober 1960. Djupa varuhusbyggnader i två plan runt ett bilfritt torg och med höga punkthus och vidsträckt markparkeringsytor på utsidan. Senare kompletterades centrum med storskalig kontorsbebyggelse. **Källa?**

FRUÄNGEN I RELATION TILL ANDRA CENTRA

I relation till de många andra centrumanläggningarna från denna tid av intensivt centrumbyggande intar Fruängen en position mellan renodlat, småskaligt stadsdelscentrum och storcentrum. Genom funktionen som ändstation och betydande omstigningsplats och med omgivande stora småhusområden med begränsad service var centrum inte endast en angelägenhet för de boende i Fruängen. Det insåg man under planeringen och Fruängens centrum hade både ett kommersiellt utbud och samhällsservice som var väl utbyggt. Här fanns dock inte varuhus, biograf eller sport- och simhall.

Likheter med andra centra är betydande. Tvåvåningsbebyggelse var ett närmast genomgående drag som också tillämpades i Hötorgs-city. Tunnelbanans centrala roll och det stadslika anslaget likaså. Samordnad skyltning och belysning samt utsmyckning i form av fontäner och skulpturer var också genogående drag vid tiden. Överlag torde planeringen av Hötorgs-city med dess bilfria Sergelgata och underjordiska lastförsörjningssystem samt dess motsvarighet i ytterstaden, Vällingby, ha varit vägledande för stora delar av den fortsatta centrumplaneringen. De ledande tjänstemännen på stadsplanekontoret som Sven Markelius och Göran Sidenbladh var involverade i flera av planerna och gatukontorets parkavdelning svarade för en kontinuitet i utformningen av de offentliga rummen.

Noterbart är också att Fruängens centrum varken tynat bort eller genomgått någon omfattande förnyelse eller omvandling.



Fruängen centrum, butiksgata i perspektiv. Gågatan i Fruängen är en av Sveriges första. Svenska Riksbyggen 1950-1957.



Fruängen centrum ca. 1962. Kollektivt kulturarv.

Planeringen av Fruängens centrum

1953 års förslag

I Dagens Nyheter skrevs 1952, i samband med att kommunfullmäktige godkände stadsplanen för Fruängen, att den nya stadsdelen skulle få ett storcentrum som skulle betjäna småhusområdena i Herrängen och Segeltorp. Begreppet storcentrum hade nyligen lanserats för de centru-manläggningar som skulle betjäna flera stadsdelar och var aktuellt i utbyggnaden av Vällingby.

Centrumanläggningen i Fruängen skulle samlas kring en ny station för förortsbanan, anpassad för övergång från spårvägstrafik till tunnelbana. I planen (pl 4076a) förutsattes att Fruängen skulle vara en ändstation och att det därför fanns behov av plats för anslutande busstrafik till bostads-områden i Huddinge och Älvsjö. En bärande tanke var också att det runt centrum skulle finnas en ringgata som i norr, mot den nya Södertäljevägen, skulle ledas under tunnelbanespåret.

Gångtrafiken till och från centrum skulle använda sig av tre gångtunnlar för att planfritt och säkert kunna passera ringgatan.

Hjärtat i centrum var ett bilfritt torg vid tunnelbanestationen. Mot torget skulle butiksbyggnader i två våningar vända butiksfasader. Butiksbygg-naderna skulle fördelas på fyra kvarter. De skulle i huvudsak vara i två våningar men mot omgivningen kunde delar av bebyggelsen vara endast en våning hög. Det övre planet i byggnaderna förutsattes användas för bibliotek, kliniker och kontor.

Från ringgatan söder om torget skulle man få en god överblick över centrum och härifrån kunde bilburna centrumbesökare angöra. Varuförsörj-ningen var tänkt att ske från olika ställen längs ringgatan.

I norra delen av centrum föreslogs ett punkthus i sju våningar vars övre våningar reserverades för bostäder för ensamstående.

Längs spåren reserverades mark för småindustrier och parkeringsgarage för sammanlagt 120 bilar. Markparkeringen i och kring centrum skulle uppgå till 150 platser.

Tanken var att centrum skulle kunna byggas etappvis. All mark skulle ägas av staden och upplåtas med tomträtt. Fullt utbyggt skulle centrum rymma 12 400 kvm, varav 3500 för butiker, 3000 för hantverkslokaler, 2700 för kontor och 2100 för bostäder.

Planförslaget väckte inget större motstånd hos tjänstemän eller politiker men det fanns oklarheter kring om tunnelbanan i framtiden skulle förlängas mot Huddinge och kammarkontoret ifrågasatte att inte planeringen av centrum utgick från ett sådant scenario.

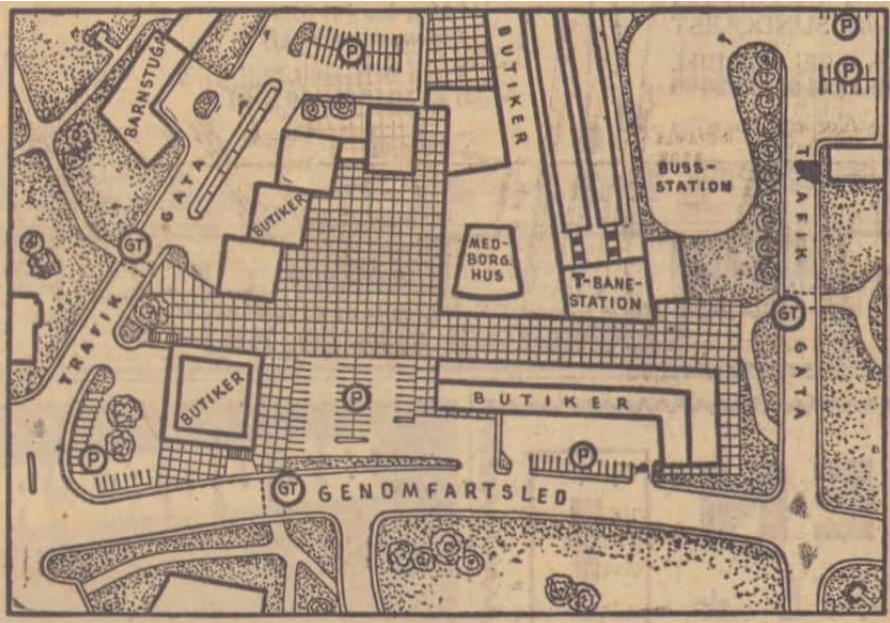
Projektering 1955

Tomträtterna i centrum uppläts till Riksbyggens dotterbolag AB Stockholms-byggen. År 1955 inleddes ett program- och projekteringsarbete för centrum. För Stockholmsbyggen svarade arkitekten Carl-Eddie Lund vid Riksbyggens arkitektkontor för projektledningen. Lund införde enligt egen utsaga en ny typ av projektering, totalprojektering, där konsulter och tjänstemän med annan expertis än arkitektur arbetade tätare ihop med arkitekterna än vad som tidigare varit brukligt.

För Stockholms stad var stadsplanebyrå och fastighetskontoret huvudsakliga parter i programarbetet.

Frågan om tunnelbanan fortsättning till Huddinge levde, Lund kämpade för att inte tunnelbanan skulle upp på bro utan att man skulle hålla fast vid upplägget med ett torg utan järnvägsviadukt.

I juli 1955 skrev Dagens Nyheter om centrumplaneringen under rubriken "Ny centrumtyp i Fruängen". Arkitekt Torsten Westman, stadsplanebyråns



Centrumplanen som presenterades i DN 1955-07-27. Runt en stor sammanhängande torgyta med olika rumsligheter ligger butiksbyggnaderna. Ett medborgarhus har en nyckelplacering. Parkeringsplatser ligger i anslutning till genomfartsleden och "trafikgatorna". De tre gångtunnlarna möter grönstråk direkt efter att ha passerat under gatorna.

chef, fokuserade på principlösningen med ett bilfritt men ändå biltillvänt centrum. Han menade att hittills utförda anläggningar i söderort avskräckte. I grannstadsdelen Västertorp var centrum beläget längs en traditionell stadsgata medan trafiken i Hökarängen, ett av de absolut första exemplen

på bilfri centrummiljö, letts helt utanför centrum, något Westman menade var "en olägenhet för bilisterna". Fruängens centrum skulle därför "tangeras av genomfartsleden" och de tre gångtunnlarna som fanns med i 1953 års plan var en förutsättning för att detta grepp skulle kunna fungera. Bilisterna kunde ostörda av gångtrafik parkera i rymliga fickor framför butikerna.

Under arbetet med projekteringen förändrades viktiga förutsättningar. Fruängen skulle rymma 8000-9000 invånare men man såg hur den växande bilismen gjorde det blivande centrumet till en alltmer angelägen punkt för ett stort antal boende i omgivande småhusområden. Kalkylen växte till att centrum skulle betjäna 13000 invånare. Såväl bilinnehav som köpkraft steg. Svenska kyrkan visade intresse för en etablering i Fruängen och 1958 fattades beslut om att bygga ett antal läkarcentraler i Fruängen och några andra viktiga centrumanläggningar i ytterstaden. Centrum skulle behöva växa. Följden blev att en ny stadsplan utarbetades under 1958.

Tidsaspekten var problematisk. Utbyggnaden av bostäderna i Fruängen påbörjades 1954 och 1955 var ett stort antal bostäder inflyttningsklara. Att förverkligandet av centrum dröjde renderade i protester från de boende. Provisoriska butiker ska ha uppförts. En mildring av problematiken torde ha varit att minst tre snabbköp, dvs självbetjäningsbutiker, en företeelse som snabbt spred sig under 1950-talet, öppnade i de mindre lokalcentrum som fanns i stadsdelen.

I huvudsak var det ekonomiska förhållanden och byggrestriktioner som låg bakom förseningen av centrumutbyggnaden. En annan anledning var svårigheter att få till lämpliga garageanläggningar i och i centrums närhet. Stadsmuseet menar att omställningen till ett "park-and-ride"-system, dvs att centrala Fruängen skulle anpassas för att folk i omgivningen tog bilen hit och reste vidare med tunnelbanan, bidrog till förseningen. Parkeringsfrågan var viktig och besvärlig.

I beskrivningen av 1958 års plan (P. 5007) inleder stadsplanebyrån med att den omarbetade planen är en direkt följd av den projektering som bedrivits. En rad omdispositioner gjordes. I öster utvidgades centrumområdet för att rymma kyrka med församlingshus och läkarcentralen. I väster omformades kvarteret Direktrisen med en underjordisk parkerings- och lastförsörjningsanläggning och centrums högsta hus höjdes från 7 till 8 våningar. Det förutsågs nu rymma bostäder för anställda vid Långbro sjukhus alternativt kontor.

Kvarteret Dansösen i centrums sydvästra hörn avsågs husera det medborgarhus som i DN-artikeln 1955 var beläget intill tunnelbanestationen.

Industrimarken väster om tunnelbanespåret minskade kraftigt till förmån för parkering. I kvarteret Plymen söder om Fruängsgatan medgavs en panncentral och en omdisponerad parkeringslösning. Planen innebar "en mycket stor ökning av antalet bilplatser inom området". Det totala kvadratmeterantalet ökade från 12 400 kvm i 1953 års plan till 19 800.

Då Carl-Eddie Lund blivit befordrad till chefsarkitekt på Riksbyggen blev det hans kollega Åke Östin som tog över projekteringen, Lund granskade dock de ritningar som togs fram.

I de tvåvåningsvolymerna som var ett bärande inslag för de kommersiella delarna projekterades byggnaderna med fläkttrum belägna integrerade i de övre planen och inte som uppstickande volymer på taken. Planen reglerade att de lägre byggnaderna i centrum skulle ha flacka eller plana tak, undantaget gällde kyrkbyggnaderna. Butiksbyggnaderna och tunnelbanebyggnaden förutsattes ha skärmtak som skulle ge väderskydd åt gångytorna.

Planförslaget antogs av byggnadsnämnden i december 1958 och av kommunfullmäktige tidigt 1959. Kammarkontoret ifrågasatte behovet av ytterligare en kyrka inom Brännkyrka församling.

Utbyggnaden av centrum

Fram till 1959 bestod platsen för centrum av orörd skogsmark. Under 1959 lämnades bygglov in för butiksbyggnaderna i kv Ballerinan, Direktrisens södra del, Guvernanten och Servitrisen. 1960 följde bygglov för den mindre byggnaden i Direktrisen (hus F) och för församlingshus och kyrkbyggnad. I stort sett var det de kommersiella delarna som uppfördes först.

När centrum invigdes 1 oktober 1961 var det dessa byggnader som fanns på plats och Dagens Nyheter som rapporterade från den festliga invigningen beskrev en ofärdig inramning.

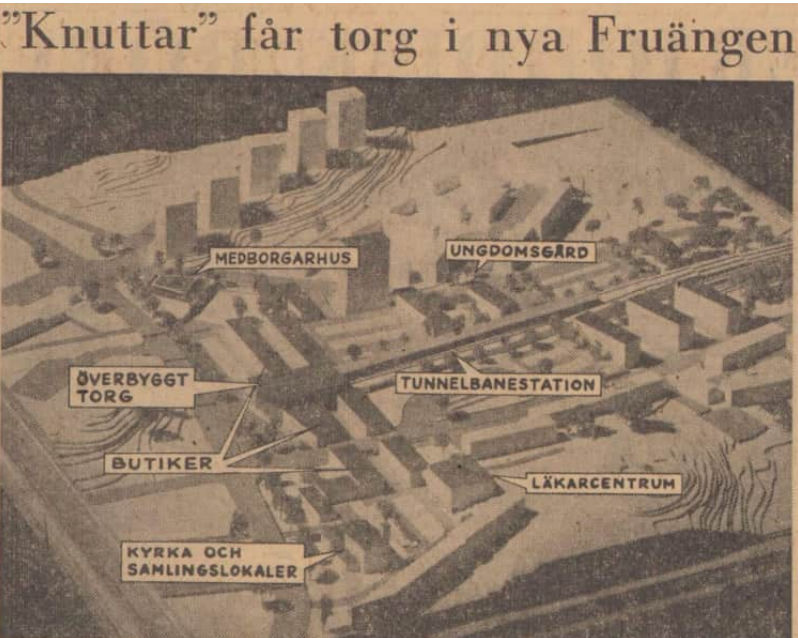


Bild vänster: Redan 1956 var huvuddragen i 1958 års plan på plats. Riksbyggens arkitektkontor presenterade planerna i Dagens Nyheter. Nyheter var ett överbyggt torg, ny placering av medborgarhuset, ungdomsgård för bl a "knuttar", dvs mopedburen ungdom, på behörigt avstånd från läkarcentral och kyrka. DN 1956-06-29. Ett överbyggt torg måste också betecknas som ett utropstecken, något sådant hade hittills aldrig realiserats. Bild höger: Flygfoto ca 1963. Tunnelbanestationen är under byggnad. Läkarcentralen har ännu inte påbörjats. *Stockholmskällan*.

Flertalet av dessa tidiga byggnader färdigställdes under 1962. Samma år beviljades bygglov för tunnelbanestationen som stod färdig året därpå.

För norra delen av kv. Direktrisen med höghus och ungdomsgård lämnades bygglov in 1961 (oklart vilket år de stod färdiga).

Läkarcentralen med vidbyggt dagsjukhus och inackorderingshem uppfördes 1963-67.

Medborgarhuset i kv. Dansösen kom inte till stånd. Bygglov lämnades istället 1964 in för en femvåningsbyggnad med butiker i bottenvåningen, en våning kontor och tre våningar bostäder.

I april 1964 invigdes tunnelbanestationen.



Mark och planteringar

På tidiga fotografier från Fruängens centrum framgår att markbeläggning, belysning etc inte färdigställdes lika fort som butiksbyggnaderna.

För utformningen av utemiljöerna i centrum svarade Stockholms stad genom gatukontorets parkavdelning, dvs samma arkitekter som ritade parkmiljöerna på stadens mark i stadsdelen i övrigt.

Hösten 1966 tillfrågades Stockholms stad av AB Stockholmsbyggen om staden ville motta skulpturen Fruarna som donation. Stadens instanser tillstyrkte, tackade ja och verket placerades i samråd mellan AB Stockholmsbyggen, konstnämnden och gatukontorets parkavdelning. Konstnämnden ansåg att verket, utfört av skulptören Willy Gordon, hade ett betydande konstnärligt värde.

Under 1969 iordningställdes det östra torget och murarna kring det nyligen uppförda kvarteret Dansösen.



Övre bild vänster: Det västra torget med sittbänkar och planteringskar stod färdigt först 1968. *Kommunfullmäktigetrycket 1969, Stockholms stadsarkiv.*
Övre bild höger: Annons i Dagens Nyheter 1961-09-30 för den festliga invigningen av centrum. Konferencier var Arne Weise och för underhållningen svarade bl. a. Stig Järrel och Harry Brandelius. Annonsen visar också namnen på de butiker som ingick i detta "varuhus".
Nedre bild: Fruängens centrum sett från söder, 1960-talets andra hälft. Den låga bebyggelsen hade ett minimum av uppbyggnader och installationer på de plana taken. Fasadernas grafiska effekt var markant när byggnaderna var nya och framgår särskilt väl på svartvita fotografier. *Svenska Riksbyggen 1950-1957.*



SVENSKA KYRKAN OCH KYRKOPYGGANDET UNDER EFTERKRIGSTIDEN FRAM TILL REKORDÅREN

Från 1950-talet fram till 1970-talets slut inträffade en av de mest omfattande kyrkobyggnadsperioderna i Sveriges historia. Orsaken till det var efterkrigstidens stora demografiska förändring med tilltagande inflyttning till städerna, vilket ledde till nya förorter. Kyrkan sågs till en början som en integrerad del i planeringen av de nya stadsdelarna. Sedan 1940-talet pågick en intensiv diskussion inom Svenska kyrkan om hur de nya kyrkorna skulle utformas. Det hävdades att kyrkorummet måste byggas utifrån liturgin och inte med en särskild arkitekturstil, vilket i sig var en funktionalistisk tanke. Nya kyrkobyggnader och kyrkcentrum formades sålunda efter sådana principer. Samtidigt genomgick Svenska kyrkan liturgiska förändringar, en kyrklig reformrörelse, och dess samhällsroll omförhandlades, vilket speglas i de nya kyrkoanläggningarna. Det påverkades bland annat av nya handboken för Svenska kyrkan som utkom 1942 och att det 1951 uppnåddes ovillkorad religionsfrihet i Sverige. Liturgiskt diskuterades bland annat större flexibilitet och att mässan skulle firas versus populum, dvs. att prästen skulle vara vänd mot altaret som då utformades som ett måltidsbord. Musikens roll diskuterades även och kören och orgeln fick så småningom en mer central roll.

Kyrkans byggnadsbyrå och K-byrån på Byggnadsstyrelsen som 1968 blev Riksantikvarieämbetets kulturhistoriska byrå arbetade för väcka intresse för kyrkobyggnandet hos arkitektkåren. Uppdragen gick därför ofta till framstående arkitekter. För arkitekter som inte helt omfamnade det rationella samhällsbygget blev kyrkobyggnandet en "skönhetens tillflyktsort". Gestaltningmässigt speglade de den mer konstnärliga modernismens estetiska värden. Församlingarna ville erbjuda lika bra lokaler för sina verksamheter som andra aktörer i de nyuppförda stadsdelarna i s.k. stadsdelskyrkor som ofta låg i centrum av de nya förorterna. Tanken var att skapa levande församlingar i närhet till platser där människor lever och rör sig.



Under 1950-talet skulle kyrkorummen vara liturgiskt funktionella, anspråkslösa och levande rum nära människan och man uppförde s.k. småkyrkor. Det skulle vara nära människan socialt inriktat, med låga trösklar att ta sig in.

"för den kyrkliga reformrörelse, som arbetar intensivt med problemet storstaden och som i småkyrkan har sin samlande symbol, har det länge stått klart att lösningen bland annat måste ligga i mindre, klart avgränsade enheter."

Kyrkorummet skulle inte vara monumentalt utan mer som ett församlingshem. Den nya synen på församlingsgemenskapen med nya funktioner ökade behovet av olika typer av lokaler ledde till att stadsdelskyrkorna även inbegrep församlingshus. Verksamheten i de nya församlingshusen skulle innefatta fler aktiviteter än tidigare. Utöver kyrksal kunde det handla om samlingssalar, lokaler för barn- och ungdomsverksamhet, syföreningar, studiecirklar, samt för administration. Det skulle finnas plats för dans teater, musik och lek. Flexibilitet blev ett nyckelbegrepp och man skulle ofta kunna förena, eller åtskilja, kyrksal och samlingssal med en vik- eller hissvägg. Kyrkorna kunde medveten hållas låga intill högre bebyggelse. Kyrkan skulle vara antiauktoritär, vänlig och vardaglig. På 1950-talet var det ofta frågan om mer anspråkslösa kyrkoanläggningar.

De nya politiska vindarna under 1960-talet gjorde att kyrkan inte längre hade samma betydelse och då sågs kyrkobyggnaderna inte längre sågs som lika viktiga i samhällsbygget. Samtidigt ökade intresset för mässan och omgestaltung av liturgin som en del av en internationell diskussion. Viktig var andra Vatikankonciliet som hölls av den katolska kyrkan i Rom 1962-65. I Sverige var det Axel Rappe som skrev den avgörande prästmötesavhandling Domus Ecclesiae. Studier i nutida kyrkoarkitektur, 1963 som



stärkte den kyrkliga förnyelserörelsen och påverkade kyrkobyggnandet. Vissa ansåg att 1950-talets småkyrkor var för vardagliga och inte tillräckligt meditativa. Intresset från arkitektkåren ledde till alltmer sofistikerade anläggningar. Kyrkorummet skulle nu vara ett avgränsat och lugnt rum som var manade till andlighet med hög med sparsmakad konstnärlig kvalitet. Kyrkobyggnaden skulle hänvisa till kyrkans äldsta tid och i de arkitektoniska diskussionerna återkom begreppet fornkyrkan som referens. Särskild fokus lades på ljuset där man ofta lade särskilt intresse på armaturens utformning.

När Fruängen växte fram på 1950-talet planerade Svenska kyrkan ett kyrkcentrum i ovan anda. Det ritades av Sven Hesselgren, uppfördes i början av 1960-talet och invigdes 1963. Uppförandet inträffade sålunda i övergången till 1960-talets diskussion. Det planerade kyrkorummet uppfördes dock aldrig utan det som realiserades var en byggnad med ungdomslokaler och en lägenhet samt en byggnad som inrymde pastors-expedition och stora samlingssalar samt ett dop- och vigselrum. En klockstapel restes. Från samlingssalen ledde stora dörrar ut mot en friluft-skyrka i trädgården. År 2004-05 byggdes församlingshuset till med ett kyrkorum och ny klockstapel, för ritningarna svarade Zuea arkitekter efter att en arkitektävling hållits. Byggnaden benämns numera Vårfrukyrkan.

1. Vantörs kyrka, Stockholm (1959). Foto: Holger Ellgard. Wikipedia. 2. Mikaelkyrkan, Västerås (1966). Foto: Bertil Forsén. Västerås stadsarkiv/Digitalt museum. Härlanda kyrka, Göteborg (1958). Kringla. 4. Hässelby strands kyrka (1970) Bild hämtad från Svenska Kyrkan. Foto: Sune Sundahl. ArkDes/Digitalt museum. 5. Kyrkcentrum med församlingshem i Fruängen (1963), bild hämtad från Facebook.



Flygfoto ca 1958 som visar en närmast komplett utbyggd bostadsbebyggelse, här orienterad mot spårvägens vändslinga. Där centrum snart skulle komma att byggas finns än så länge naturmark. *Lantmäteriet.*



Ortofoto från ca 1975 som visar det färdigutbyggda centrum före det att några egentliga förändringar av betydelse ägt rum. *Lantmäteriet.*



Fruängstorget 1973. Neonskyltar och skyltfönster välkomnade bilisterna som släpptes in på detta torg.
Digitala Stadsmuseet.



Den jämna byggnadshöjden i centrums kärna framgår tydligt liksom hur skärmtaken präglade centrummiljön. Inackorderingshemmet bortom butiksbyggnaderna framstår som mycket ljus.
Kollektivt kulturarv.

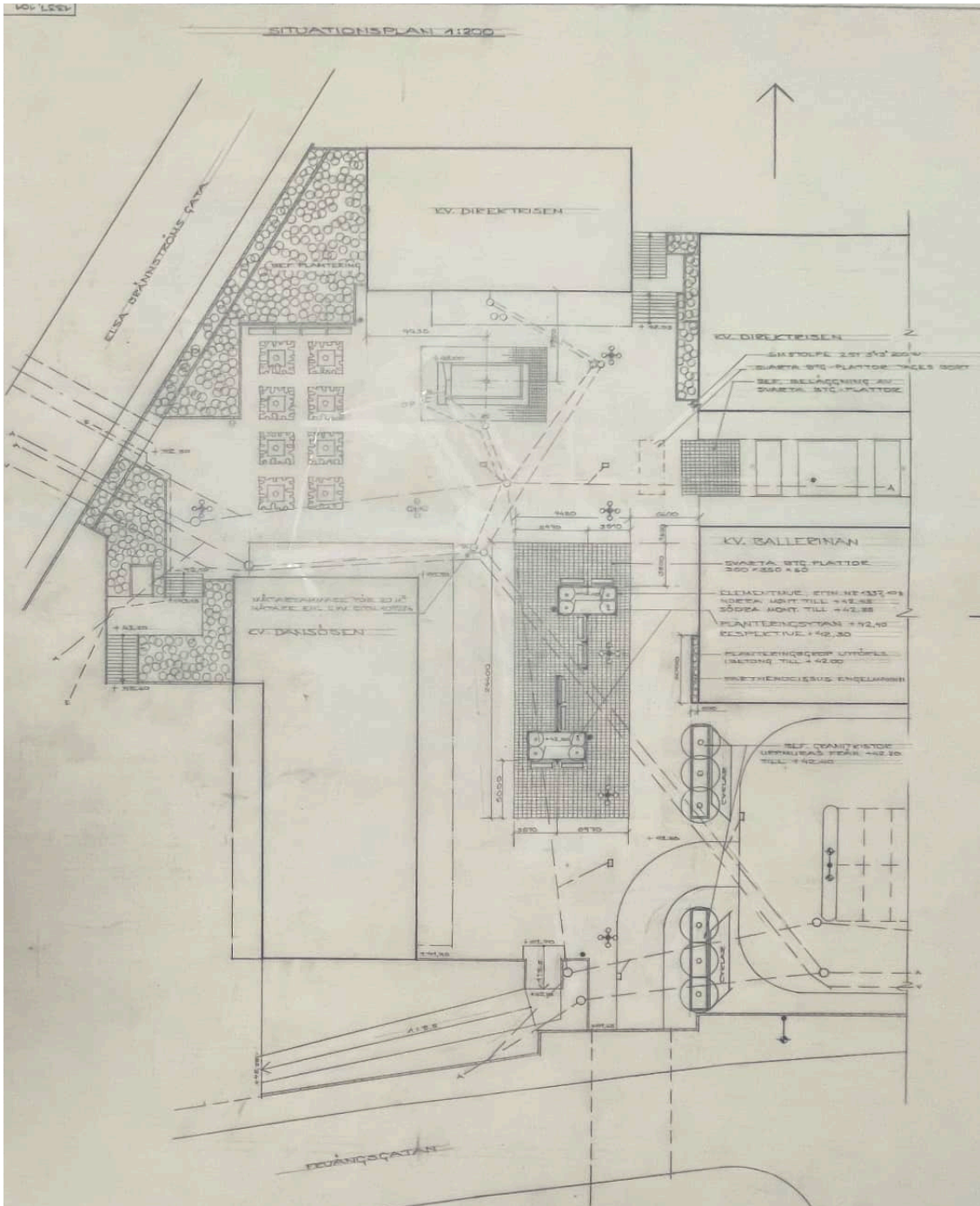


Kontrasten var stor mellan de utpräglat geometriska byggnaderna i centrum och den naturpräglade kullen i söder.
Kollektivt kulturarv.

Västra torget



Västra torget ca år 1962. Neonskylten Fruängsgumman är på plats. Kollektivt kulturarv.



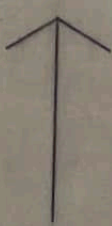
Västra torget med grupp av lindar, fontän, bänkar, planteringsytor och trappförbindelser. Stockholms stads gatukontor, parkavdelningen, 1967. Stadsarkivet.

Planritning, markbehandling i centrum, upprättad under flera år och reviderad i takt med att olika ytor blev färdigställda. Stockholms stads gatukontor, parkavdelningen. Stadsarkivet.

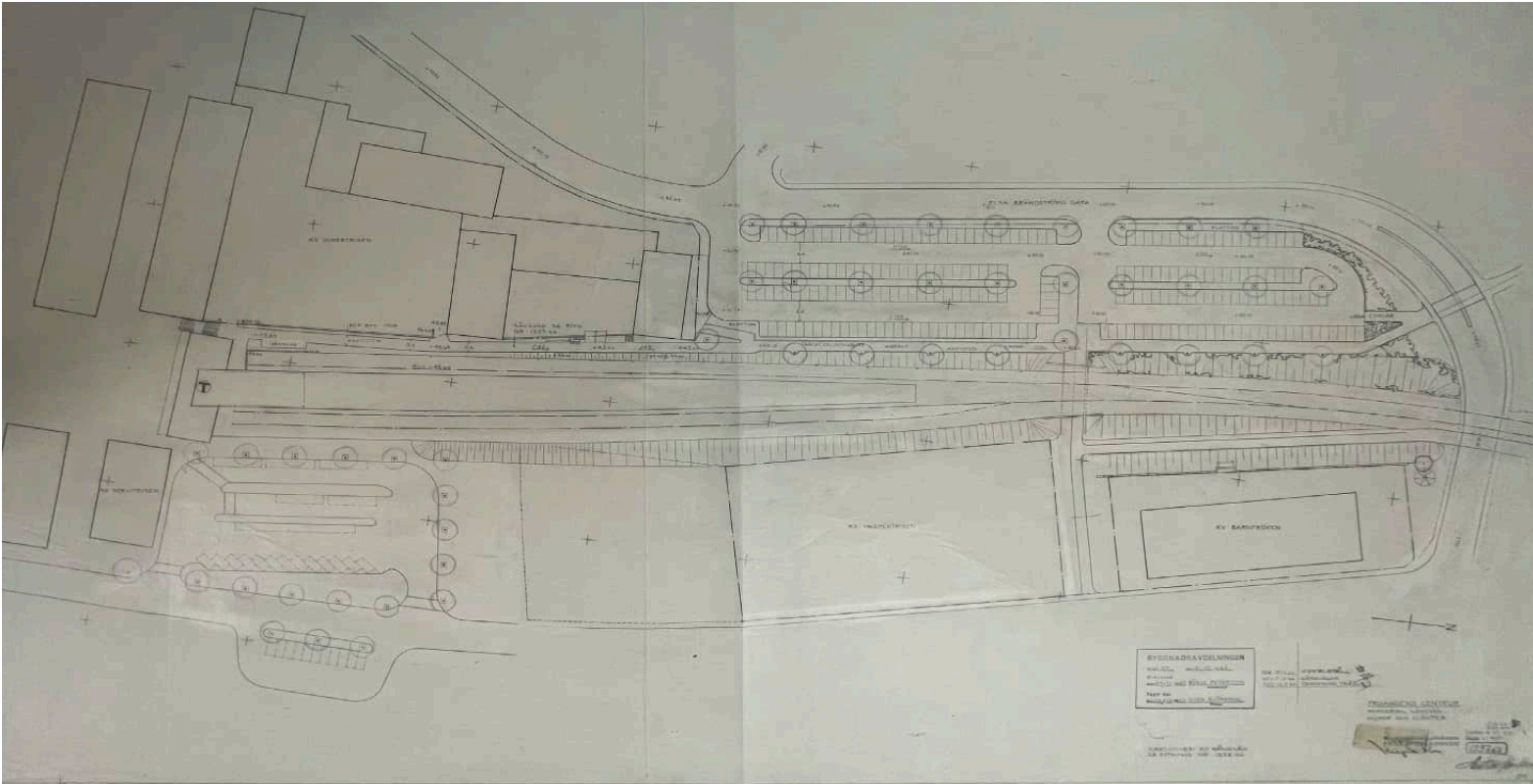


GRANSKNING AV
Inkom till distrikt 34
Till distrikt Granskad
Ater: -
Slutgranskad: 4.4.6
Tagit del: -

GRANSKNING AV
Inkom till distrikt 53
Till distrikt Granskad
Ater: -
Slutgranskad: 22.8.6
Tagit del: -



Busstation och infartsparkering

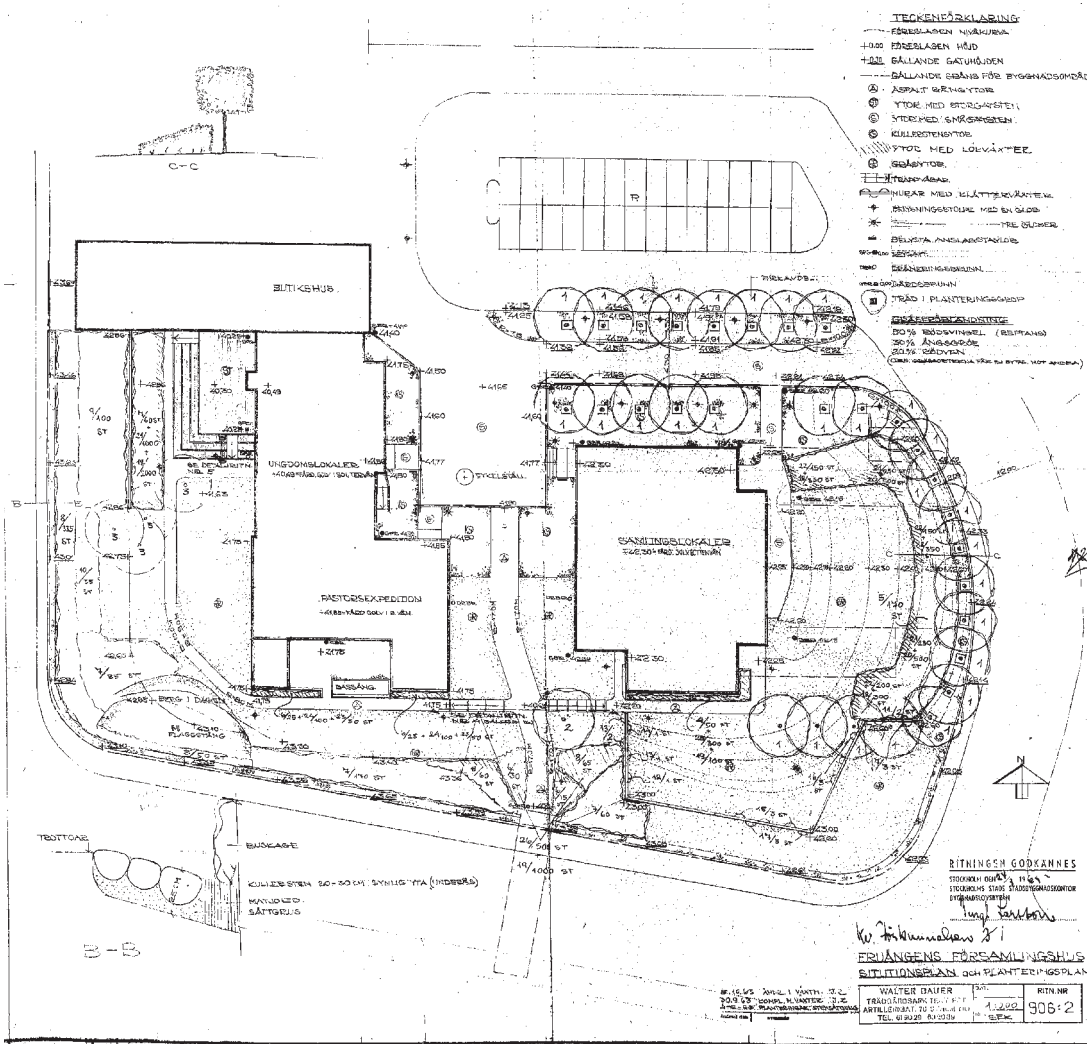


Situationsplan med busstation och infartsparkering. Intrycket av den stora parkeringen mjukades upp av trädtrader. Stockholms stads gatukontor, parkavdelningen, 1964. Stadsarkivet.



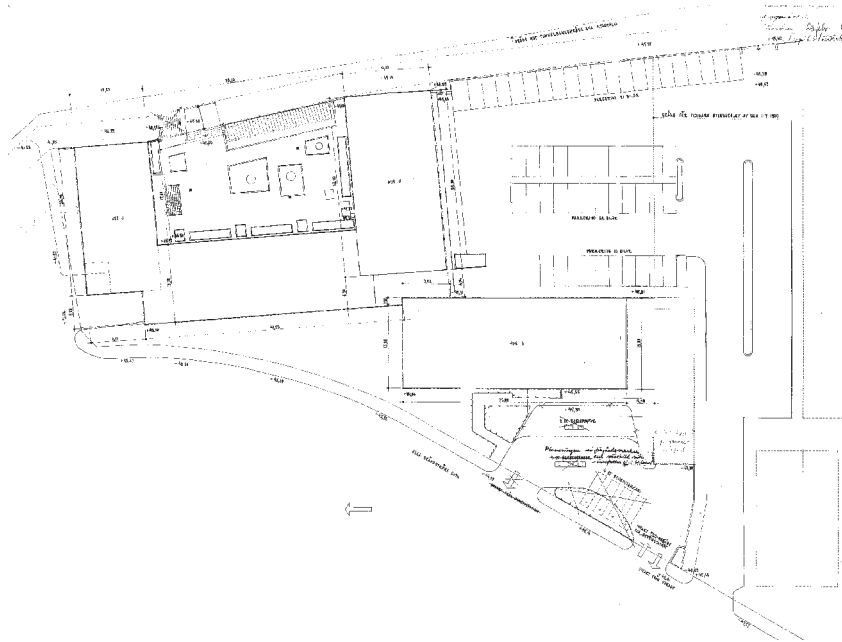
Centrum med busstationen år 1973. Punkthusen vid Eva Bonniers gata förstärker det rätvinkliga intrycket i centrum. Installationer har tillkommit på några av centrumbyggnadernas tak. Digitala Stadsmuseet.

Kyrkcentrum (Kv Förkunnelsen)

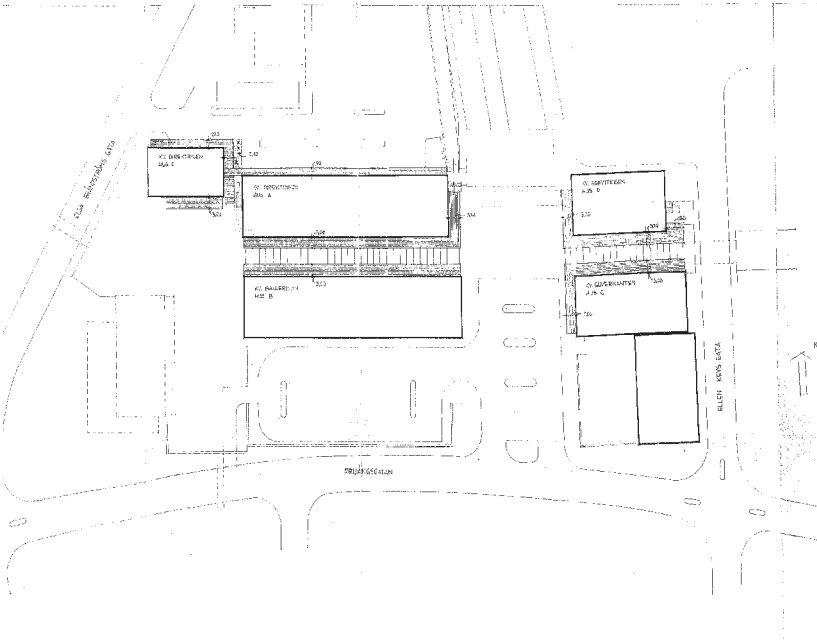


Situationsplan och planteringsritning, Fruängens församlingshus, Walter Bauer 1963. Till skillnad från centrum i övrigt modellerades landskapet i kyrkcentrum med mjuka linjer och former.

Kv Direktrisen m.fl

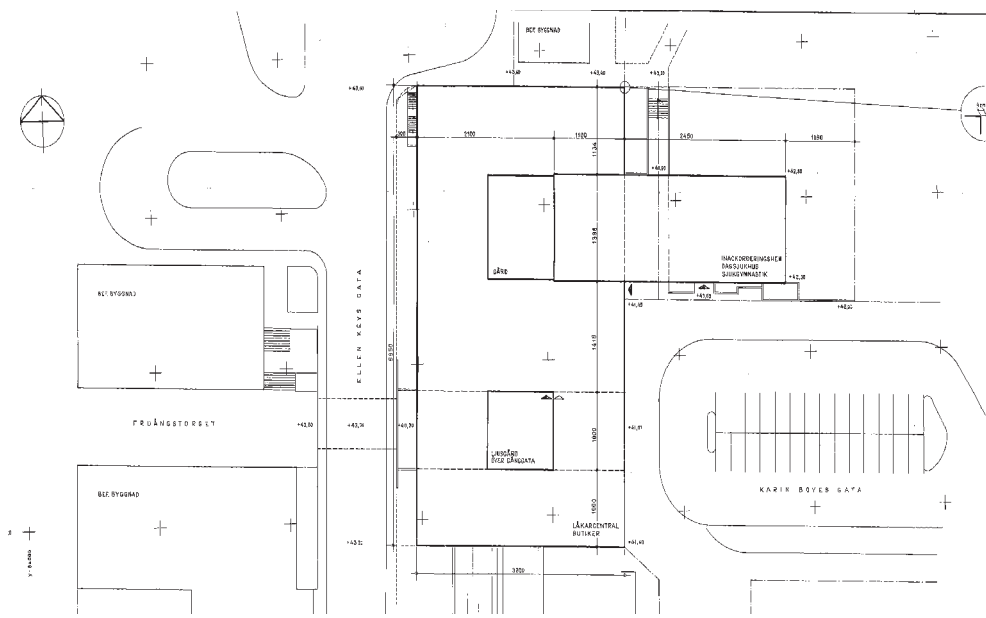


Situationsplan, kv. Direktrisen. 1961. Den underbyggda gården som inneslöt av byggnadsgården hade en högmodern utformning med upphöjda planteringskar. Svenska Riksborgens Arkitektkontor. *Stadsbyggnadsnämndens arkiv.*



Situationsplan och placering av skärmtak, kv. Servitrisen, Guvernanten, Balderin och Direktrisen, 1960. Svenska Riksborgens Arkitektkontor. *Stadsbyggnadsnämndens arkiv.*

Läkarcentral m.m (Kv Förkunnelsen)



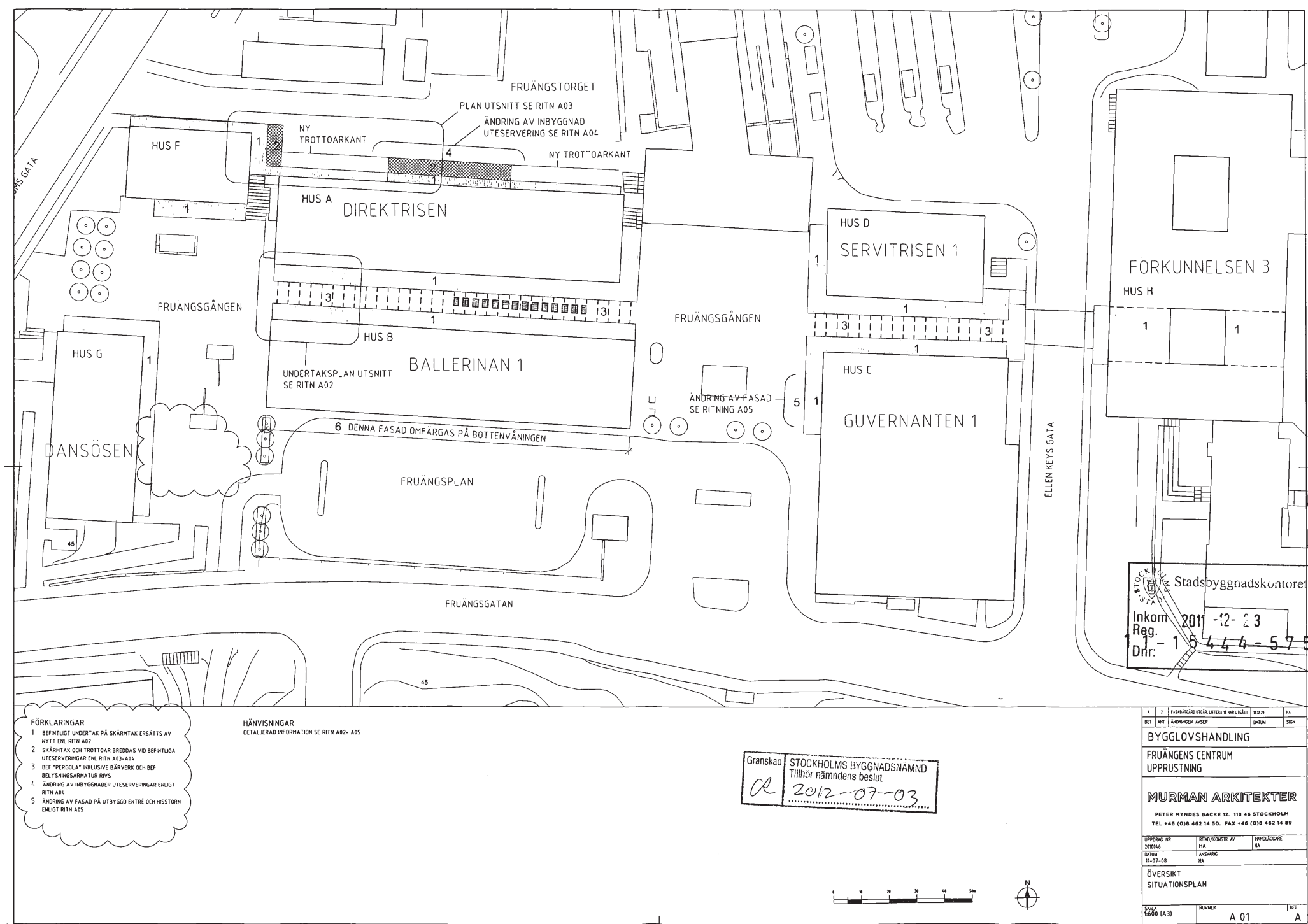
Situationsplan, kv. Förkunnelsen. Läkarcentral, dagsjukhus och inackorderingshem, Relationsritning 1967. *Stadsbyggnadsnämndens arkiv.*

Upprustning av centrum 2011-2013

år 2011 fick Murman arkitekter i uppdrag att göra en översyn av Fruängens centrum. Arkitektkontoret konstaterade att centrumanläggningen var nedgången och att många av de ursprungliga kvaliteterna gått förlorade. Den ursprungliga skyltningen och belysningen var ersatt med en annan, jalusier och kylaggregat gjorde miljön rörig. Att skärmtakens träklädda undersidor målats vita och att även annat trä genom åren färgats vitt sågs som en brist. Det konstaterades också att markbeläggningen i centrum till stora delar var skadad.

Under 2012 genomfördes ett antal åtgärder för att lyfta miljön. Skärmtaken återfick enligt ursprungligt koncept ett utförande i omålat trä. För att tillskapa möjligheter för uteserveringar till ett nu utökat utbud av matställen utvidgades skärmtaken i butiksgångarna revs. Bottenvåningar av baksideskaraktär som ursprungligen kläts med klinker målades grå. Befintlig skyltning revs till stor del.

Skadad markbeläggning ersattes med ny. Den variation i kulör som dittills funnits på betongplattorna levde inte vidare annat än på västra torget.



Situationsplan över Fruängens centrum, 2011.

NULÄGE OCH KARAKTÄR



Fruängens centrum

Struktur och utbud

Mycket är sig likt i Fruängens centrum sedan 1960-talet. Strukturen med tunnelbanan, busstationen, vägnätet, torgen, gågatan, trappförbindelserna, gångtunnlarna och parkeringsplatserna är intakt.

Även ifråga om utbud finns det sådant som inte förändrats. Konsum och Hemköp (tidigare Vivo och Sabis), apoteket och Systembolaget finns kvar i ursprungliga lägen även om lokalerna vuxit. I tunnelbanestationsbyggnaden ligger grill och pressbyrå kvar, även om dåvarande kiosk vuxit till en butik. I Dansösen finns kemtvätt och guldsmed kvar i samma lokaler som i mitten av 1960-talet. I Ballerinan ligger uraffär och blomsterhandel i ursprungliga lägen. Men annars är småbutikerna till stor del borta, detaljhandeln finns inte kvar efter den radikala utvecklingen inom handeln som pågått alltsedan centrum byggdes. Strukturuomvandlingar har också gjort att postkontor och banker inte finns kvar. I butikslokalerna finns idag ett kraftigt utökat utbud av matservering. Även inom detta område har samhället förändrats avsevärt – på 1960-talet var serveringen i centrum koncentrerad till konditoriet i kv Direktisen (nuvarande restaurang Parma kök och bar).

Läkarcentralen är numera vårdcentral vilket får sägas vara en logisk utveckling. Dagsjukhuset har blivit veterinärmottagning och inackor-deringshemmet ovan det har konverterats till studentbostäder. Vårdbe-byggelsen i kv Förkunnelsen, kyrkcentrum och parkeringsplatsen ramas in på ett effektivt sätt av den imposanta stenmuren och lamellhuset i kv. Torgkassen som reser sig ovan muren.

Kyrkcentrum har bibehållen och utvecklad roll och trots tillbyggnaden med kyrkorum är miljön i östra delen av centrum i stort intakt. Kontrasten mellan kyrkcentrums mer livfulla tegelarkitektur och centrumbbyggelsen är stor och till kyrkcentrums särprägel hör att miljön är grönare med tätt placerade träd vid parkeringsplatsen, grön förgårdsmark mot Fruängsgatan



Västra torget med ramp i förgrunden, stråk mot gångtunneln till och från skolan till höger och avgränsande planteringskar mot parkeringsplatsen. Programmeringen av ytorna är tydlig.

och grönska även inom anläggningen. Kyrkans bebyggelse måste ändå beskrivas som något svåröverskådlig då den är uppdelad på två delar och där ett av gångstråken till de karaktäristiska gångtunnlarna passerar mellan dessa delar.

När man rör sig längs Fruängsgatan västerut tornar de höga punkthusen vid Eva Bonniers gata upp sig ovan det låga centrum. Här är de grundläggande planeringstankarna bakom centrum tydliga - från den upphöjda gatan har man god överblick över centrum men taken på tvåvåningshusen är inte längre lika släta. Miljön vid Fruängsgatan och centrums mittaxel har påverkats påtagligt av kv. Plymens brokiga bebyggelse som tillkommit från 1985 och senare och där särskilt

punkthuset i korsningen har stor inverkan på stadsbilden. Trots denna utveckling finns det fortsatt en grön fond för centrumbesökaren och den som kliver av tunnelbanan, skogsbacken mitt för infarten till centrum har stor betydelse för karaktären i denna centrala del, kontrasten mellan det intensiva, kompakta centrum och den till synes orörda slutningen är effektiv.

Fruängsgatans upphöjda läge fortsätter förbi gångtunneln mot skolan och vidare till korsningen mot Elsa Brändströms gata. Miljön runt korsningen är grön och med träd, berg i dagen och gräs kontrasterar platsen mot de underbyggda och hårdgjorda ytorna intill. Här i väster höjs skalan med det fristående huset i Dansösen och höghuset, de f.d. pensionärsbostäderna



Fruängsgångens passage under Ellen Keys Gata har ursprunglig keramisk beklädnad.



En av de två hästskoformade gångtunnlarna, här under Elsa Brändströms Gata med kv. Dansösen på andra sidan.



Trappförbindelsen i kv. Direktrisen med mönstergjuten betong runt planteringsytorna. Här bildar byggnader och utemiljö en starkt tidstypisk helhet. En utvändigt trappa för access till och utrymning från yttertaket har nyligen tillkommit och påverkar den ursprungliga strukturen negativt.

är numera bostadsrätter. Den karaktärsfulla neonskylten Fruängsgumman sitter kvar i ursprungligt läge på sydgaveln. Bebyggelsen har tätat i kv Direktrisen, höghuset är sedan ca 2010 kompletterat med den bostadsbebyggelse (bostadsrätter) som ersatt ungdomsgården. Denna förtätning är den största fysiska förändringen i centrummiljön, den har medfört att en av butikslokalerna utgått, att det blivit "tunnelkaraktär" längs gången till infartsparkeringen och att centrum visar upp ett annat ansikte mot omgivningen i norr. Bostadsbebyggelsen står på ursprungliga konstruktioner, den stora bilverkstaden finns kvar liksom den underbyggda gården som ungdomsgården grupperades runt. Gården är nu privat och försedd med grindar.

Byggnader

Bortsett från den norra delen av kv. Direktrisen med bostäderna ovan bilverkstaden är samtliga byggnader i centrum väl igenkännliga sedan uppförandetiden även om samtliga har påverkats fysiskt av strukturförändringar i handelslokaler och andra lokaler. Tillbyggnader har gjorts till Guvernanten, Konsums kvarter, både i form av utökning av butiksvolymen och ett utvändigt trapp- och hisstorn. Byggnaden är därigenom betydligt mindre konsekvent i formen än övriga butikbyggnader. Butiksfasaderna har alla påverkats av ändrade entrélägen, nya entré- och skyltfönsterpartier även om det finns ett antal ställen där det sitter kvar ursprungliga fönsterprofiler av natureloxerat aluminium. En företeelse som byggts bort är från början indragna indragna entréer. Entrélägena har flyttats ut närmare fasad. På flera håll har också utvändiga aluminiumjalousier tillkommit som skydd mot inbrott. Dessa har en stor inverkan på arkitekturen, framförallt när de är neddragna men även i upprullat tillstånd är de skrymmande.

Bortsett från ändringarna i butikernas bottenvåningar har byggnaderna i huvudsak kvar sin ursprungliga gestaltning. Slutna delar av bottenvåningarna är välbevarade med plattorna av gnejs som ger en exklusiv och tålig prägel. Det är anmärkningsvärt att inga fasadmaterial bytts i sin helhet. Den emaljerade plåten med sin grafiska effekt skiftar eventuellt mer i kulör än ursprungligen men färgskiktet är bevarat och plåtarna upplevs inte slitna. Spritputsen på bostadshusens fasader har mörknat avsevärt och på dessa byggnader har det gjorts en del ändringar i fönsterbanden och även fönsterbyten som påverkat det arkitektoniska uttrycket negativt.

Vitslammade tegelmurar som dominerar tunnelbanestationen och gavlarna på butikbyggnaderna är ett av karaktärsmaterialen och de har överlag åldrats väl. Keramiska plattor i fasader av baksideskaraktär, dvs för inlastning etc, har i flera fall målats över med grå färg.

Skärmtaken som har så stor betydelse för centrummiljön, inte minst längs gågatan, fick 2012 tillbaka mycket av sitt ursprungliga uttryck. Spaljéerna som överbryggade mellanrummet mellan taken och vari globarmaturer och ursprungliga flaggskyltning var integrerad, finns inte längre kvar.

Mot Fruängstorget utvecklades skärmtaken med inbyggda uteserveringar i samband med förnyelsen 2012. Stolpar av svart smide restes mellan betongsocklar på mark och tak och stämmer väl formmässigt med andra inslag i utemiljön.

Av ursprungliga neonskyltar finns endast sporadiska inslag kvar, koncentrerade till kv. Dansörens fasad mot västra torget. Den enhetliga skyltning som infördes i Fruängens centrum på 1990-talet, med skyltlådor med grön botten, är ersatt av i huvudsak skyltar med fristående bokstäver. De är bl. a. placerade på takkrönet på kv. Ballerinan. Här finns inte längre de ursprungliga skyltskåpen kvar som skulle ge en mer kommersiell prägel mot parkeringsplatsen på södra sidan. Mot Fruängstorget är bilden en annan med belysta skyltlådor och icke upplysta plåtskyltar.

Mark och landskap

Parkavdelningen vid Stockholms stads gatukontor formade markytor, murar, trappor, fontäner, planteringar, parkeringsplatser och gångtunnlar i en för arkitektkontoret karaktäristisk stil. Liksom på många andra håll har dessa anläggningar utförts med hög teknisk och materialmässig kvalitet vilket gör att de i huvudsak är i gott skick och har kunnat bibehållas. I Fruängens centrum är merparten av inslagen bevarade. Det främsta undantaget är själva markbeläggnigen i de bilfria delarna. Här låg tidigare



Bildtext



Fruängsgången genom Läkarcentralen i kv. Förkunnelsen. Marken är nu täckt av betongplattor i endast en kulör. En icke ursprunglig utrymningstrappa snävar i viss mån in utrymmet.



Fontänen på Fruängsplan är uppbyggd av granit i kraftiga dimensioner.



Kyrkcentrum ligger skyddat från trafiken på Fruängsgatan genom en bred grön förgårdsmark och ett gentemot gatan nedsänkt läge.

betongplattor i två kulörer, vanliga grå och svarta, i ett rätlinjigt mönster. Det kan idag endast avläsas på det västra torget där ett stort fält med mörkare plattor finns kvar. I övrigt är beläggningen utbytt till enfärgade betongplattor i samma format som det ursprungliga. På den bevarade ytan på västra torget har planteringskar och bänkar som ingick i den ursprungliga planeringen tagits bort.

Det östra torget som möter tunnelbaneresenären har samma funktioner och programmering som ursprungligt. Här bedrivs liksom tidigare torghandel, här ställs centrums julgran och här finns fontänen Fruängsfontän, ritad av Bertil Johnson vid gatukontorets parkavdelning. Fontänen har kraftfulla former utförda i granit och kännetecknas Torget står i direktkontakt med infart, parkering och landskapet på andra sidan Fruängsgatan. Kiosken som står invid parkeringen har funnits länge på platsen.

Många som kommer med tunnelbanan viker runt hörnet till den stora, kala och periodvis ödsliga busstationen. Tunnelbanans väggar är delvis täckta med konstverket "Människans Livs Ansikten" - en mosaik av konstnären Fredrik Landergren och det finns en butiks-/serveringslokal som vänder sig ut mot platsen. Byggnaden i kv. Servitrisen vänder baksidan mot platsen. I norr avgränsas den stora asfalterade ytan av ett stycke sparad naturmark. Busshållplatsernas väderskydd har bytts ut vid sannolikt ett par tillfällen. Busstationen nås från Ellen Keys gata som har en särpräglad karaktär där den sträcker sig mellan de låga centrumbyggnaderna, här i endast ett plan, och tillhörande vita murar.

På gågatan öster om östra torget, mellan kv Servitrisen och Guvernanten, har stråket karaktär av transportsträcka. Med cykelställ längs fasad förändras den kommersiella karaktären, därefter leder gågatan vidare under Ellen Keys gata och vårdcentralens överbyggnad. Det är här fråga om en hårdgjord miljö där det tillkommit en utvändig utrymningstrappa. Vid gågatans slut öppnar sig en portik mot norr (genom studentboendet/veterinärnärmtagningen) med viss otydlighet i kopplingen till omgivningen.

Väster om tunnelbanan har gågatan en väl bibehållen kommersiell prägel även om antalet butiker och entréer är färre idag. Gaturummet upplevs tätt och intimt tack vare skärmtaken.

Gågatan mynnar i det öppna och luftiga västra torget. Här står formklippta ursprungliga lindar vid den karaktärsfulla rundade gångtunneln och



Vy från terrass vid kv. Dansösen mot dalgångsstråket i nordväst. Bilden berättar mycket om Fruängens karaktär: Här framträder de omsorgsfullt gestaltade och välbevarade stödmurarna, trapporna och räckena i det urban och hårdgjorda centrumet, den upphöjda ringgatan för biltrafiken från vilken fotgängarna går väl skyddade genom gångtunneln och vidare ut i den omgivande terränganpassade bostadsbebyggelsen.



Norr om och igenom f.d. inackorderingshemmet i kv. Förkunnelsen går en gångförbindelse till höjden på Agnes Lgerstedts gata.



Fruängstorget är i första hand en parkerings- och angöringsplats men den ursprungliga markbeläggningen av mönsterlagd smågatsten gör karaktären mer omhändertagen och bearbetad än om den varit asfalterad.



Skulpturen Fruängsfruar i brons med inramning av granit.



Gångpassage undre tunnelbanespåret sedd från infartsparkeringen. Ursprunglig keramik på väggarna.



Den keramiska beklädnaden i Fruängsgången har en färgskala från 1950-talet och 1960-talets början. Miljöer som dessa kom några år senare att präglas av en mer rustik karaktär och dovare toner.



Gruppen av formklippta lindar mellan kv. Direktrisen och Dansösen kantas av en tämligen omfattande plantering.

markerar att detta torg har en lite annan karaktär, mer högtidlig, sannolikt på grund av ett anslag som skulle samspela med det medborgarhus i kv. Dansösen som aldrig blev. Här bedrivs ingen torghandel men likt ursprungstankarna förekommer uteservering. På den öppna ytan med bevarade betongplattor finns imponerande, av gatukontoret specialritade belysningsstolpar, besläktade med dem i Vällingby men på 1960-talsvis stramare och mer kraftfulla. Liksom fontänen Fruängsfruar kom belysningsstolparna på plats först kring 1967-69 och det märks i formspråket. Samma stolpar finns också framför tunnelbanestationen. Fontänen har ett stramt och rustikt formspråk med röda granitblock. Den omges av mörk smågatsten där röda stenar blandats in i ytan för att samspela med fontänkaret.

Mur- och trappanläggningar med rustik granitbeklädnad och stålräcken ramar in kv. Dansösen och den breda gångtunneln mot skolan.

Nivåskillnaderna inom centrum tas upp av trappor och terrassmurar runt planteringsytor. I dessa murar använde sig gatukontoret av betong vilket ger ett annat intryck, mer av internationell modernism än den stockholmska granitens grövre och mer tidlösa karaktär. Svart stål ger samma grafiska intryck som i fasaderna.

Betong användes också till påkörningsskydd och bänkar mot Fruängstorget och till de planteringskar och bänkar som försvunnit från västra torget.



Infartsparkeringen norr om kv. Direktrisen med trädbevuxen slänt mot tunnelbanespåret. De relativt sentida byggnaderna inom Direktrisen 3 och Plymen 1 präglar vyn i lika hög grad som den ursprungliga bebyggelsen.

För bilisten är sig mycket likt, trafikföringen har inte ändrats och parkeringsplatserna som anlades finns kvar, de har inte ökat utan tvärtom minskat då allmän parkering i Direktrisens garage inskränkts. Fruängsplan är en livlig plats i det avseendet liksom Fruängstorget med sina matställen och fiskbutik även om parkeringen nu delas med brf. Den med ursprunglig smågatsten belagda ytan upplevs nu trängre och svåröverskådlig genom en tillkommen sopbyggnad och inbyggnaderna för uteservering. Till trängseln bidrar även den ursprungliga inbyggda infarten till garage och inlastning. I den inre parkerings- verkstads och logistikmiljön har påtagliga ändringar genomförts. Betongpelare av s.k. mushroom-typ, betongväggar

med synlig brädform samt väggar i kalksandsten utgör ursprungliga inslag med stark karaktär av 1900-talets mitt. Parkeringsytorna ovan mark har kvar ursprunglig karaktär. Det handlar om asfalterade ytor där refuger och gångytor belagts med betongplattor innanför kantsten av granit. Lönnar mjukar upp intrycket av den stora infartsparkeringen, några förefaller ha utgått utan att ersättas. Ett karaktärsdrag för denna parkering är den långa gångrampen längs tunnelbanespåret som kantas av ursprungliga granitmurar. I rampens norra ände finns en bred gångtunnel som ger förbindelser mellan nordöstra Fruängen och centrum med tunnelbanan. Tunneln har ursprunglig kakelbeklädnad.



Parkerings- och verkstadsytor under mark i kv. Direktrisen har en för 1960-talet typisk utformning.



Lastmottagen som servar butiker i kv. Direktrisen har genomgått ombyggnader.

De mindre parkeringsytorna längs Elsa Brändströms väg, vid kv. Direktrisen och Dansösen, har viss grön inramning. Vid Direktrisen har parkeringen ersatt drivmedelsstationen, av denna finns inga spår. Vid Dansösen står en rad ursprungliga lövträd mellan byggnaden och parkeringsytan. Parkeringen vid Fruängsplan är utpräglad rationell med smala ytor för gående. Här finns träd som avgränsning mot de bilfria ytorna. Träden i kanten av östra torget planterades på 1970-talet. Här är trädradens avgränsande verkan förstärkt av cykelställ.

Centrums byggnader

Ballerinan 1 – Hus B

Byggår:

Bygglov 1959, relationsritningar 1962

Ursprunglig användning:

I bottenvåning (från väster): Fotoateljé, blommor, Radioaffär, Bosättningsbutik, Manufaktur, Ur- och optik, postkontor, dameki-pering med parfymavdelning.

På 1 tr stort kontor med ateljé, mörkrum, verkstad, matsal med kök. Nåddes från trapphus ut mot parkeringen.

I källaren skyddsrum.

Material:

Betongstomme med beklädnadsmur av tegel eller yttervägg av gips, mineralull, träpanel, internit och ytskikt av emaljerad aluminiumplåt. Skyltfönster och dörrar i natureloxerat aluminium. Taktäckning av papp med singel.

Betydande förändringar:

1973 ersattes dameki-peringen med lokal för sparbanken. Nytt valv byggdes.

1981 utökades postkontoret genom att intilliggande butik togs i anspråk som ny kundhall.

Ca 2005 blev Posten Svensk kassaservice, lokalen övertogs av Nordea 2008.

2012 – upprustning. Omfärgning av fasad mot söder. En rad nya skyltlov.

Kommentar:

Viktig byggnad vid butiksgatan. Postkontoret var en av centrums nyckelfunktioner och vände sig delvis mot parkeringsplatsen. Flera av lokalerna var dock enkelsidiga och eftersom byggnaden inte betjänades av invändig inlastning behövdes bakdörrar. Åt detta håll satt därför skyltskåp längs stora delar av fasaden.

Byggnaden har påverkats av omstruktureringar inom posten med först växande postlokal, sedan nedläggning. Lokalstrukturen är relativt välbevarad. Ett gym upptar en betydande del av byggnaden. Delar av bottenvåningen har ursprungliga partier, fönster och dörrar. Fläktrum har tillkommit på yttertaket.



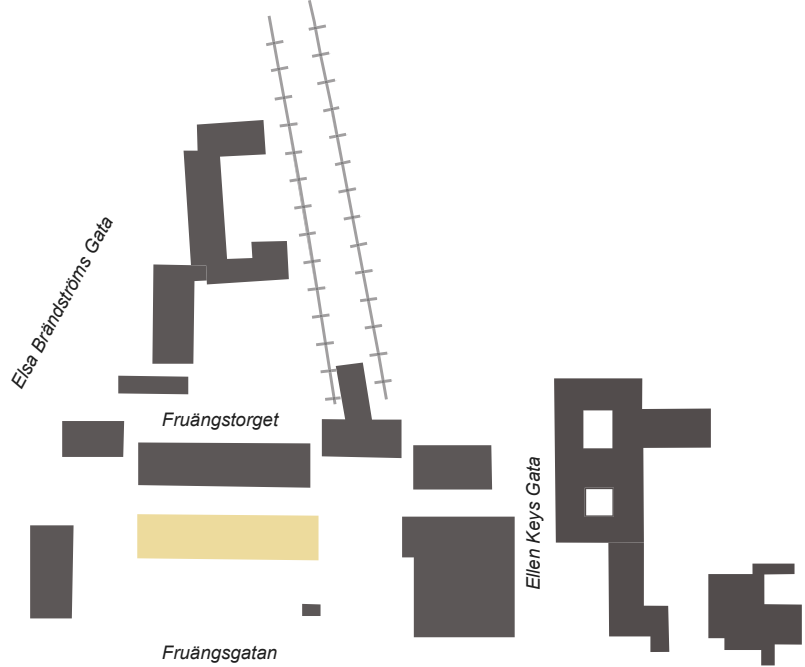
Fruängens centrum, 1973. Stockholms stadsmuseum.



Ballerinan med dåvarande skyltning år 2006. Stockholms stadsmuseum.



Fasad mot Fruängsplan/Fruängsgatan

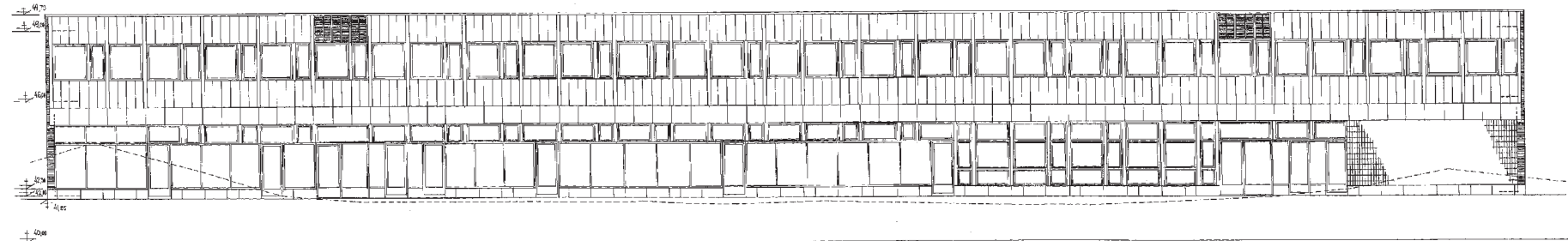


Utsnitt av fasad

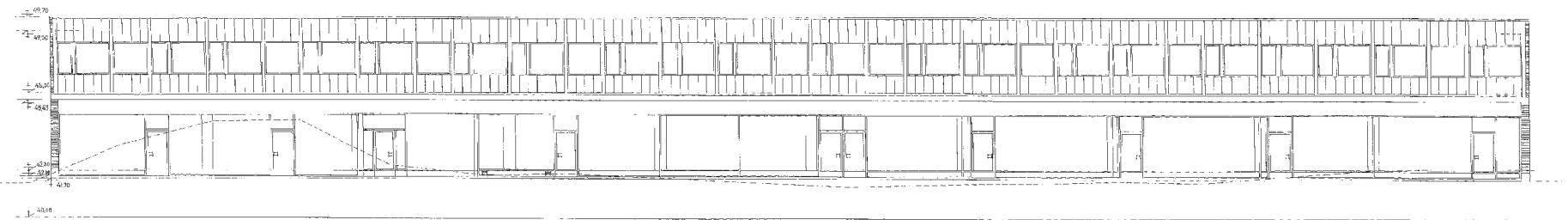


Butiksgatan

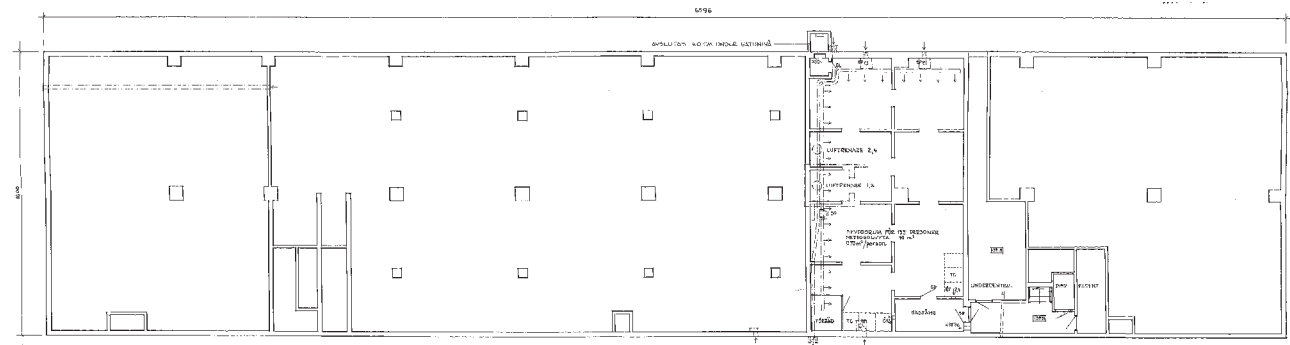
Ballerian 1. Bygglövsritningar, 1962 (relationsritningar). Svenska Riksbyggens arkitektkontor.



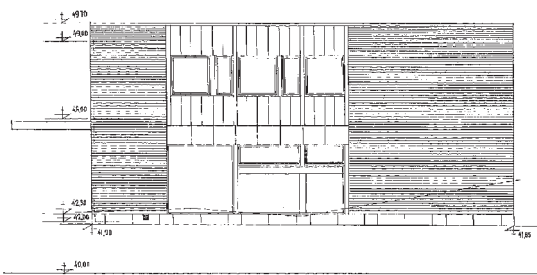
Fasad mot söder



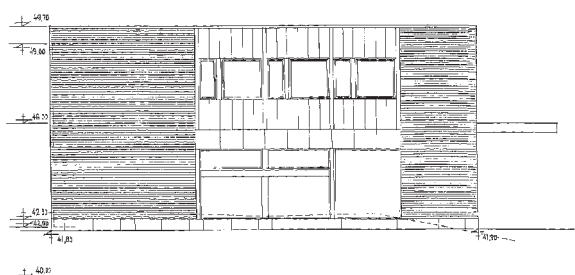
Fasad mot norr



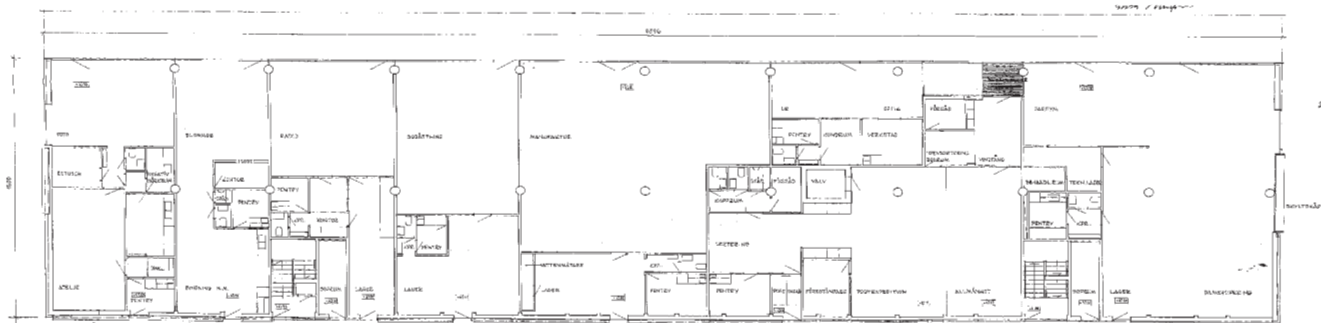
Källarvåning



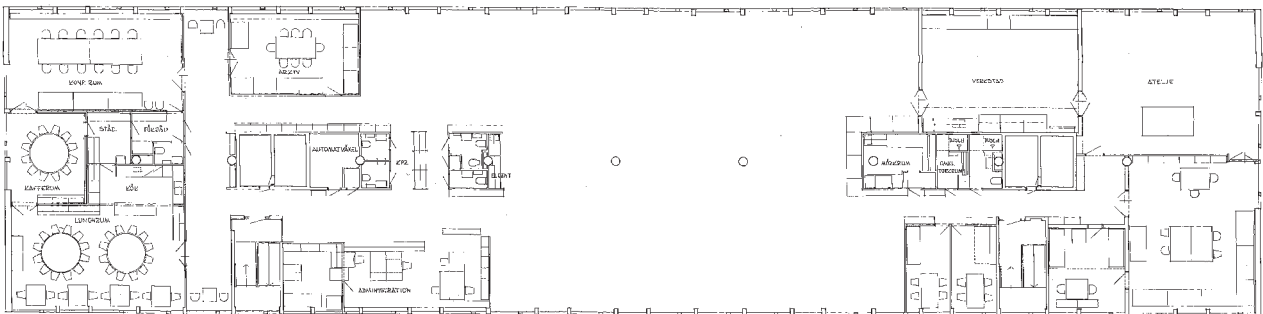
Fasad mot väster



Fasad mot öster



Bottenvåning



Våning 1 tr

Dansösen 1 – Hus G

Byggår:

Bygglov inlämnat 1964, relationsritningar 1966.

Ursprunglig användning:

BV: I mörk del skyddsrum och lgh-förråd, konfektionsbutik, guldbutik, kemptvåttsbutik.

1 tr: Kontor med cellkontorsindelning

2 tr: Enkelsidiga 1ROK, 2ROKV och 1ROKV

3 tr Enkelsidiga 1ROK, 2ROKV och 1ROKV

4 tr: Här två trerumslägenheter (dessa markerade med fönster på gaveln).

5 tr: Uppbyggnad med hisstopp och fläktrum

Material:

Betongstomme med beklädnad av gnejs och spritputsad lättbetongstomme, aluminiumplåt mellan fönster.

Betydande förändringar:

1996 tillkom en serveringslokal, nuvarande pizzeria.

2012 upprustning av skärmtak.

Kommentar:

Ersättningen för medborgarhuset som aldrig uppfördes. Belägen vid och i någon mån integrerad med trapp- och rampförbindelser. Guldsmeds- och kemptvåttslokalerna har funnits genom alla år. Byggnaden har genom spritputsade fasader ett tydligt släktskap med övriga bostadsdelar inom centrum.

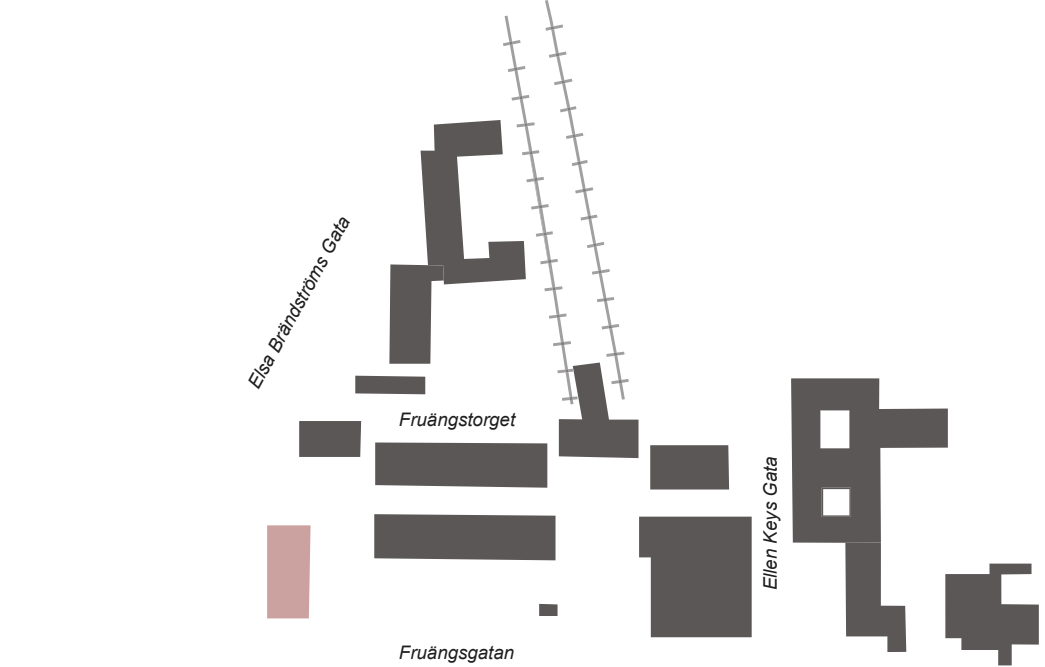
Byggnaden kan karaktäriseras som välbevarad men fönstren har bytts ut och nya aluminiumplåtar har tillkommit i fönsterbanden. Utvändiga aluminiumjalousier har tillkommit framför butiksfasaderna.



Fasad mot Fruängsplan



Lokaler för kemptvätt och guldbutik i bottenvåning



Byggnaden vetter mot torgrum i norr.



Fasad åt väster med parkeringsplats.



Indragen entréfasad åt väster

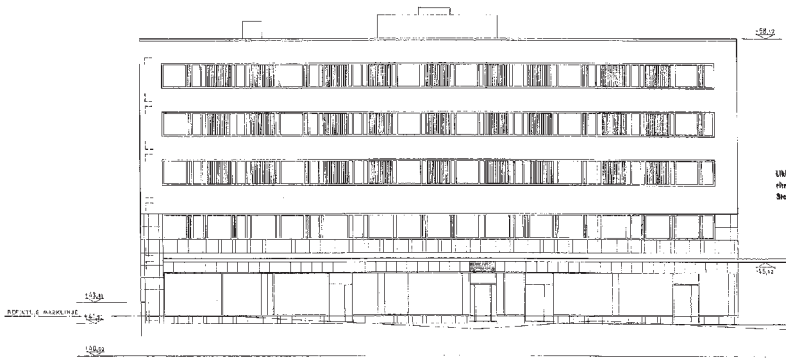


Nedre våningar har beklädnad med skivor av natursten (gnejs).

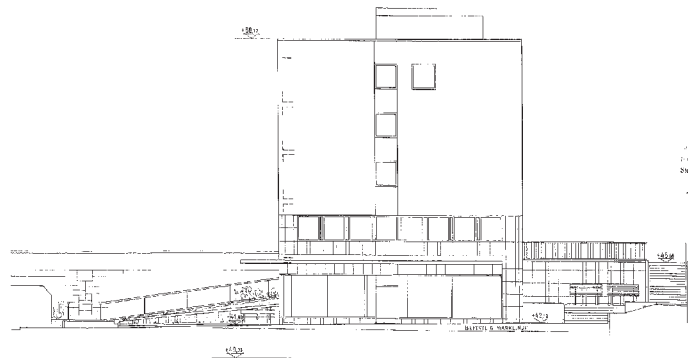


Gavelfasad åt söder.

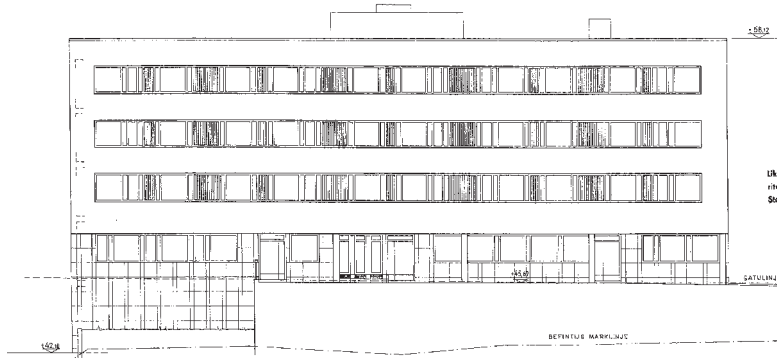
Dansösen 1. Bygglovsritningar, 1966 (relationsritningar). Svenska Riksbyggens arkitektkontor.



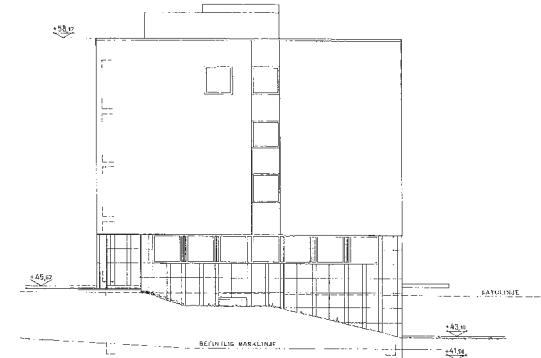
Fasad mot öster



Fasad mot norr

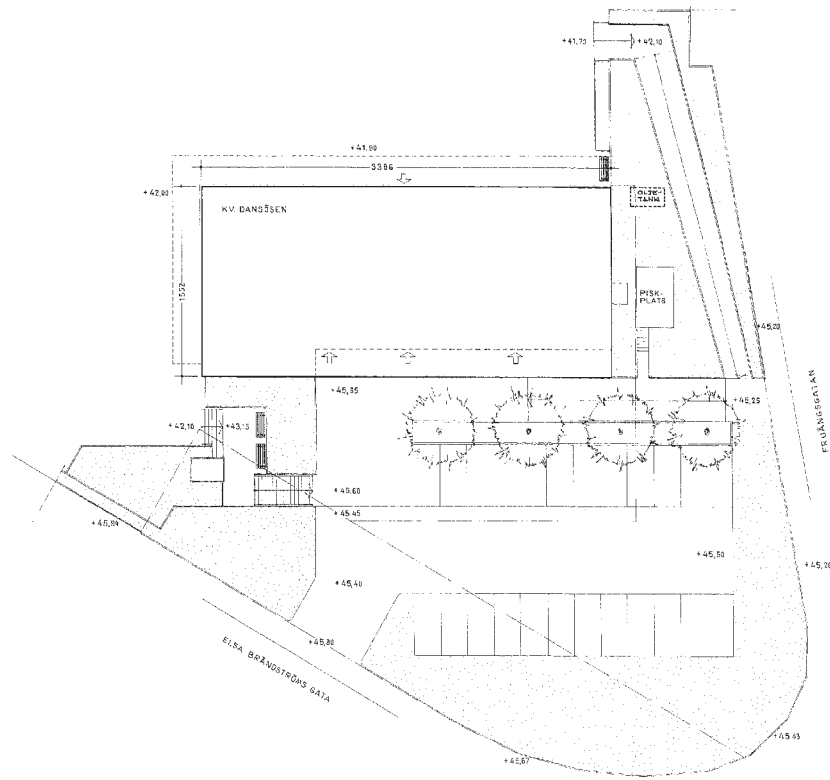


Fasad mot väster

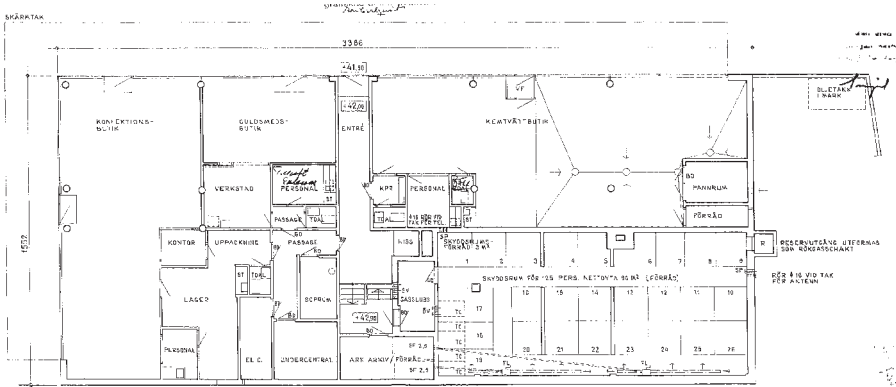


Fasad mot söder

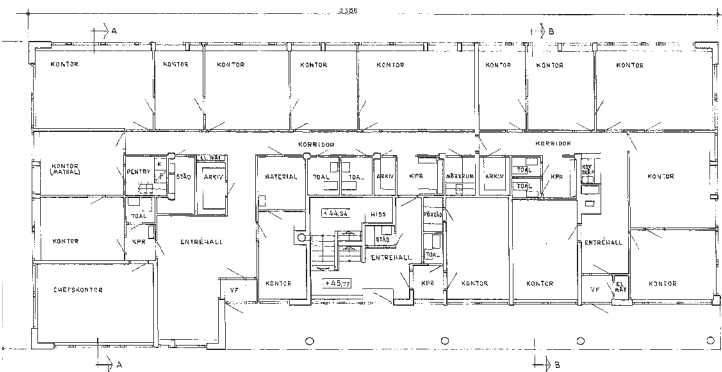
Dansösen 1. Bygglövsritningar, 1966 (relationsritningar). Svenska Riksbyggens arkitektkontor.



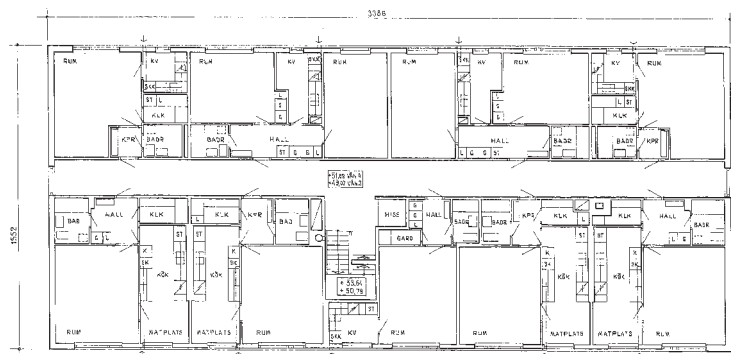
Situationsplan



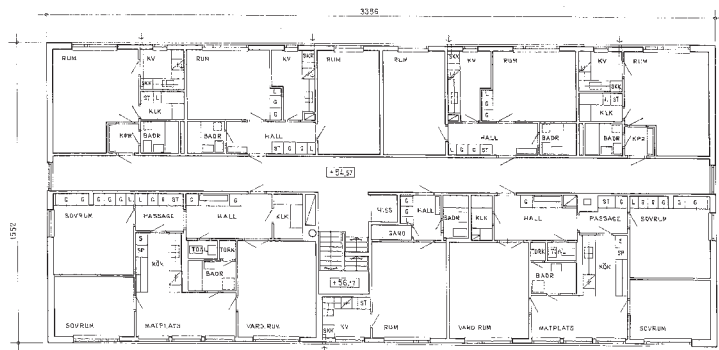
Plan 1



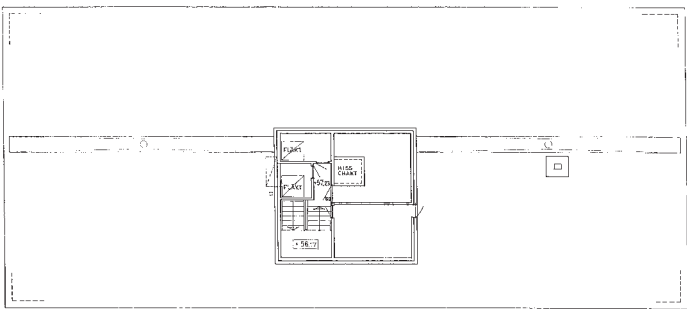
Plan 2



Plan 3 och 4



Plan 5



Takplan

Direktrisen 1 – Hus A

Byggår:

Bygglov inlämnat 1959, relationsritningar 1962

Ursprunglig användning:

KV: Skyddsrum

BV (från väster): Systembolaget med lager, tobaksaffär, herrfrisör, färghandel, fruktbutik, snabb-köp (Sabis). Innanför parkeringsgarage som nåddes genom passage genom byggnaden och med tre lastkajer (för Systemet, fruktbutiken och snabbköpet).

1 tr: (från väster): damfrisering, modeaffär, cykel- och sportaffär med cykelverkstad, damkonfektion, glasmästare, tvättbolaget, hushållsmaskiner, livsmedelsbutik (fisk?), pälsaffär, väskaffär, apotek.

Material: Betongstomme med beklädnadsmur av tegel eller yttervägg av gips, mineralull, träpanel, internit och ytskikt av emaljerad aluminiumplåt. Skyltfönster och dörrar i natureloxerat aluminium. Taktäckning av papp med singel.

Betydande förändringar:

1971 påbyggnad med fläktrum ovan apoteket Humlan. 1978 utökning av apotekslokal genom ianspråktagande av grannlokal.

1993 ombyggnad av fasad vid Systembolaget, igensättning av glasparti i gavel och byte av fasadpartier mot Fruängsgången. Samma år utökas Vivo Sabis genom att lokaler i garaget togs i anspråk. Fasadändringar gjordes i både långsida och gavel. Kylmedelskylare tillkom på yttertaket. Fri höjd i nedfart till garage ökades.

1998 byggs apotekslokalen ut med nytt vindfång och utflyttad fasad.

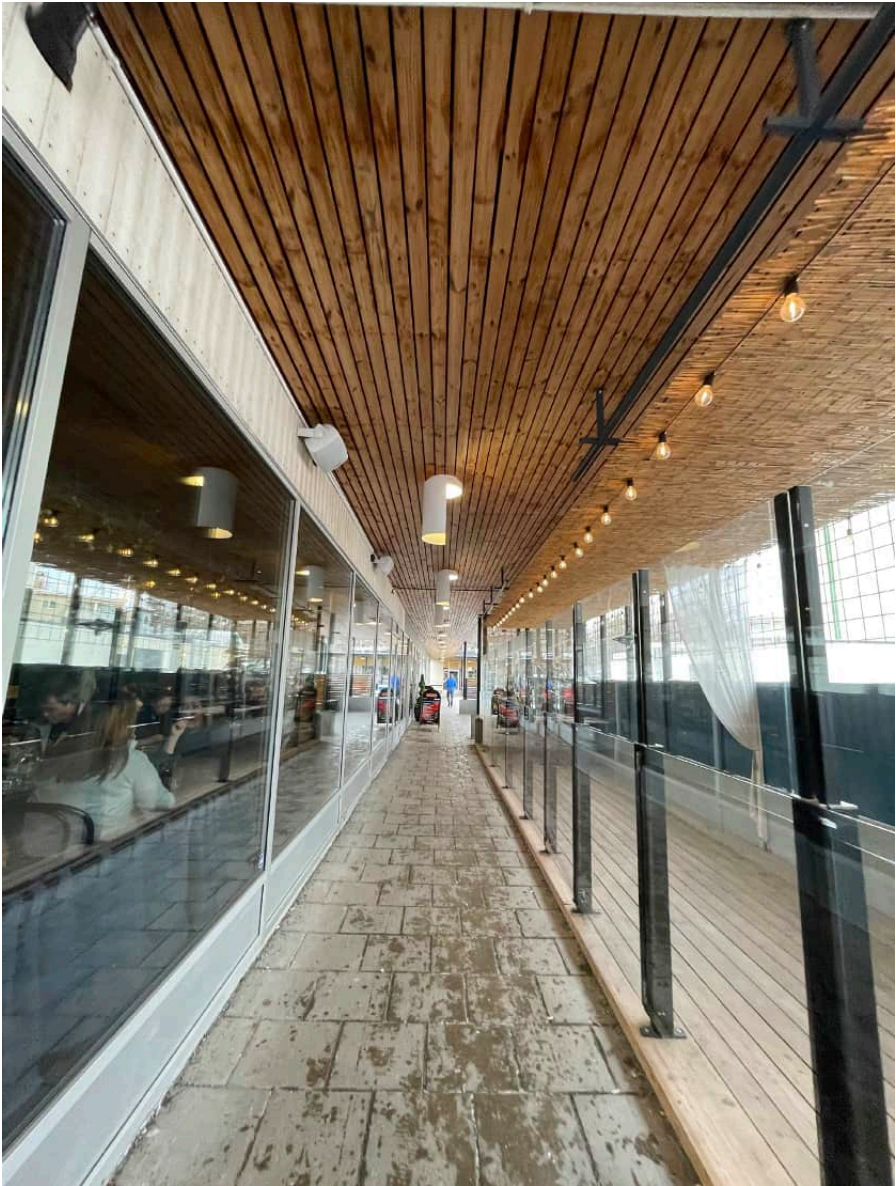
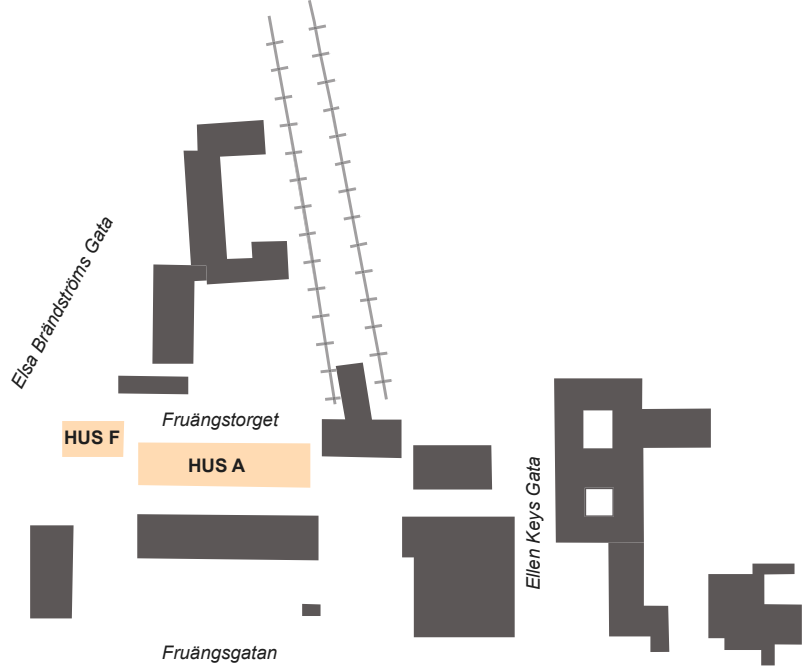
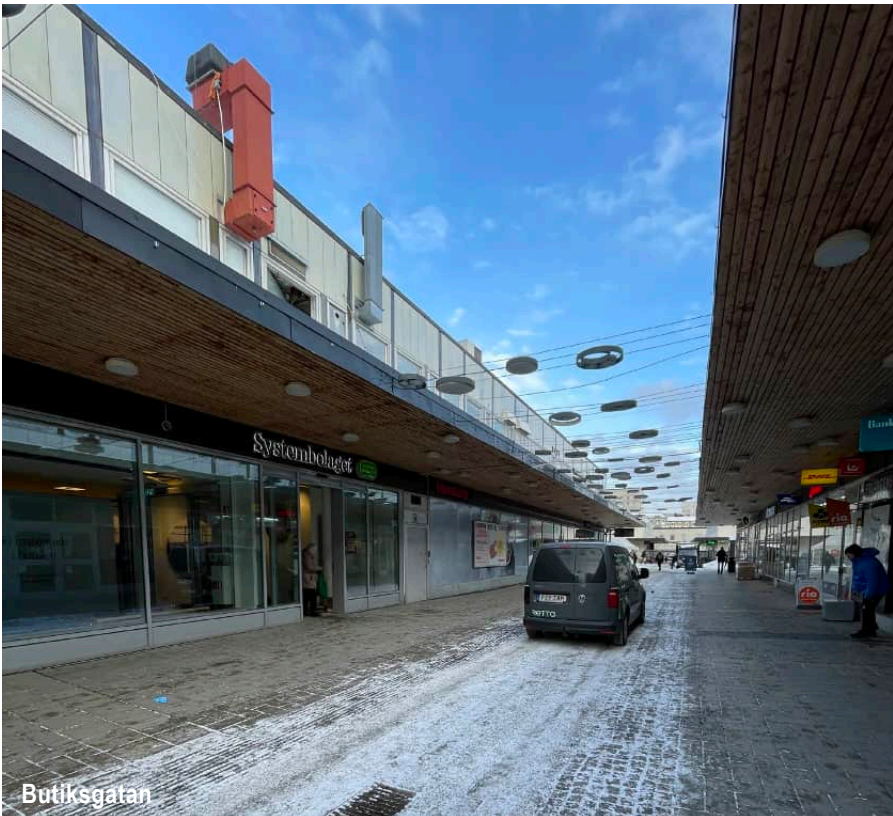
2004 byggdes Systembolaget om för självbetjäning och entrén flyttades.

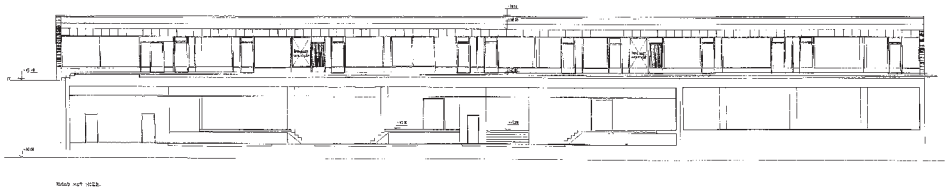
2012 ändring av skärmtak och inbyggnader för uteserveringar

2022 byggdes ny spiraltrappa inklädd i träbur för utrymning från tak.

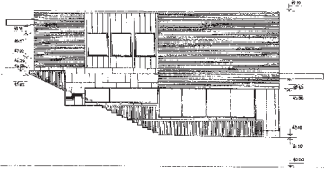
Kommentar:

Kommersiellt nav med stora butiker i souterrängplanet och många småbutiker i det övre. Snabbköp, Systembolaget och Apoteket finns kvar i ursprungliga lägen men har samtliga expanderat. Lokalstrukturen urglesad. Fasad mot Fruängstorget förändrad genom utbyggnad av Apotekets vindfång, inbyggnader av uteserveringar. En betydande del av fasaden mot gågatan har klätts med träpanel. Installationer har tillkommit på yttertaket.

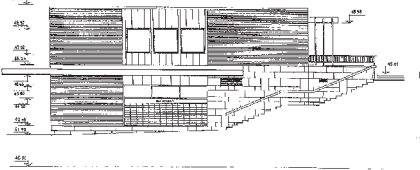




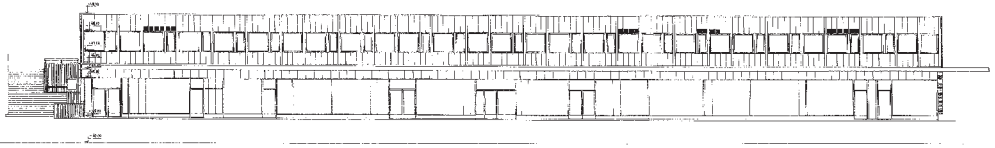
Fasad mot norr, 1962. Svenska Riksbyggens arkitektkontor.



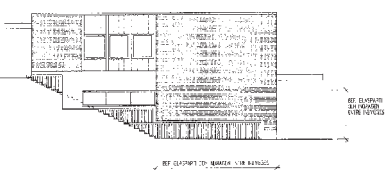
Fasad mot väster, 1962.



Fasad mot öster, 1962.



Fasad mot söder, 1962. Svenska Riksbyggens arkitektkontor.



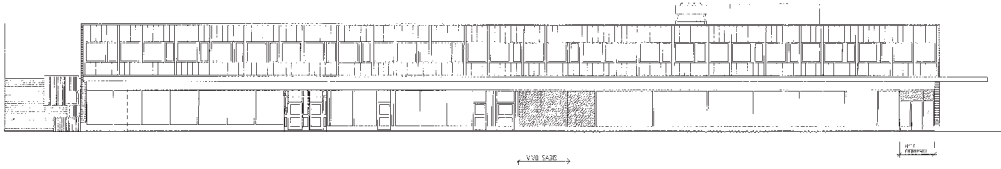
Fasad mor väster, om- och tillbyggnad av Systembolagets-, frisör- och tobaks lokaler, 1993.



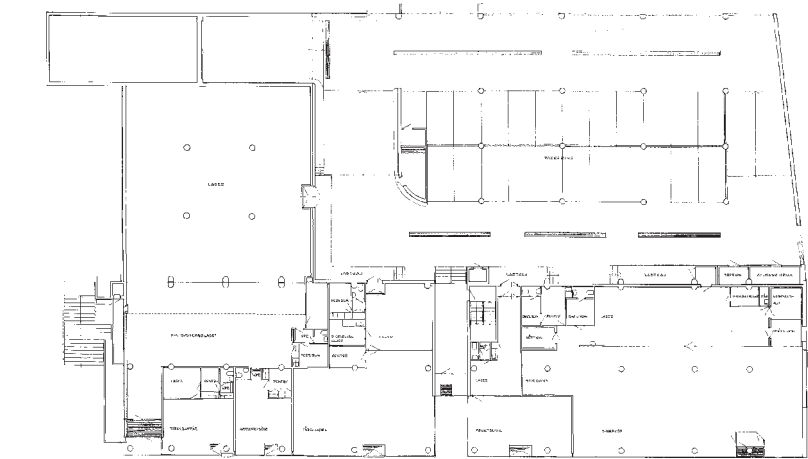
Fasad mot öster, om- och tillbyggnad av Vivo Sabis lokaler, 1993.



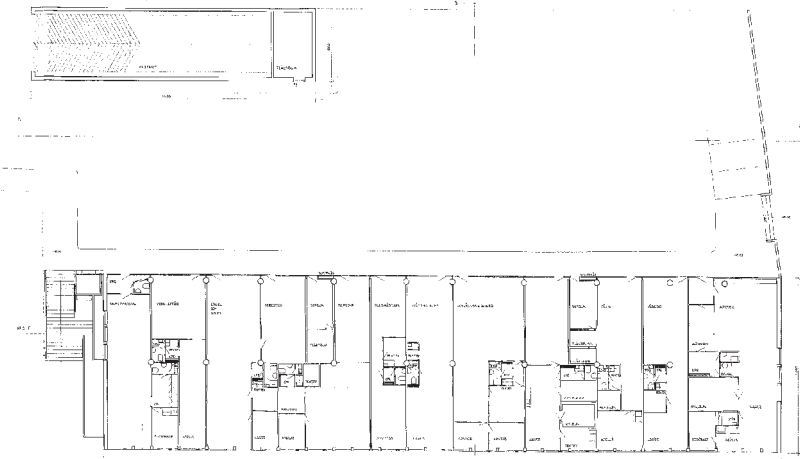
Fasad mor söder, om- och tillbyggnad av Systembolagets-, frisör- och tobaks lokaler, 1993. Böving & Kinnmark Arkitekter.



Fasad mot söder, om- och tillbyggnad av Vivo Sabis lokaler, 1993. Böving & Kinnmark Arkitekter.



Våning 1



Våning 2

Direktrisen 1 – Hus F

Byggår:

Bygglov inlämnat 1960, relationsritningar 1962.

Ursprunglig användning:

Souterrängplan: Konditori med separat serverings och försäljningslokal.

Övre plan: omklädningsrum för konditoriets personal, bibliotek

Material: Betongstomme med beklädnadsmur av tegel eller yttervägg av gips, mineralull, träpanel, internit och ytskikt av emaljerad aluminiumplåt. Skyltfönster och dörrar i natureloxerat aluminium. Taktäckning av papp med singel.

Betydande ändringar:

1992 Ombyggnad av restaurang Karlavagnen. Konditoriet var ersatt av restaurang sedan tidigare, någon gång efter 1977.

1997 delar av biblioteket byggs om till café, ny entré.

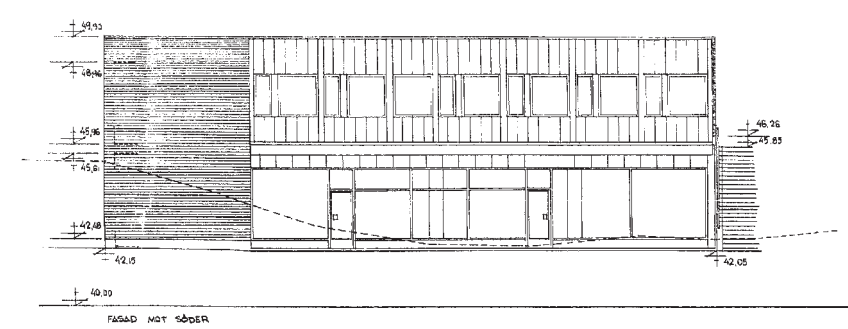
2012 Förlängning av skärmtak på övre plan. Ny beklädnad av skärmtak. Målning av keramik i fasad på övre plan.

Kommentar:

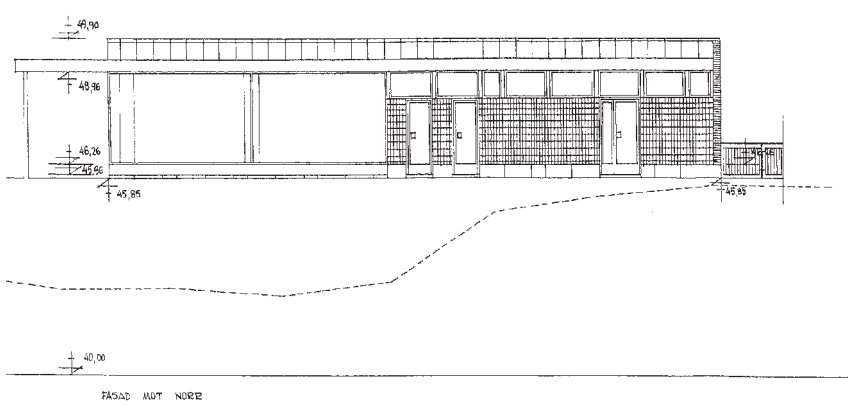
Byggnaden ligger i soligt läge vid det västra torget vilket utnyttjades för det ursprungliga konditoriets torgservering. Konditoriet ersattes efter ett par årtionden av en krog som utvecklats med dansgolv etc. Biblioteket hade ursprungligen utblick över torget. Sedan 1990-talet finns här Café Koppen som vänder sig mot övre plan och som stärkt byggnadens roll som mötesplats. Byggnaden är relativt välbevarad men har påverkats av 2012 års åtgärder.



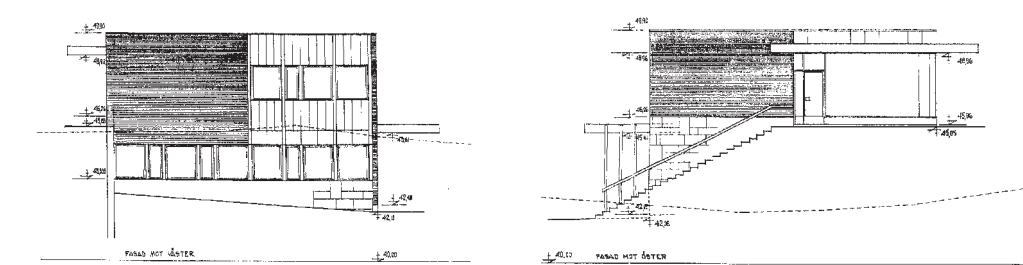
Direktrisen 1 - Hus F. Bygglovsritningar, 1962 (relationsritningar). Svenska Riksbyggens arkitektkontor.



Fasad mot söder

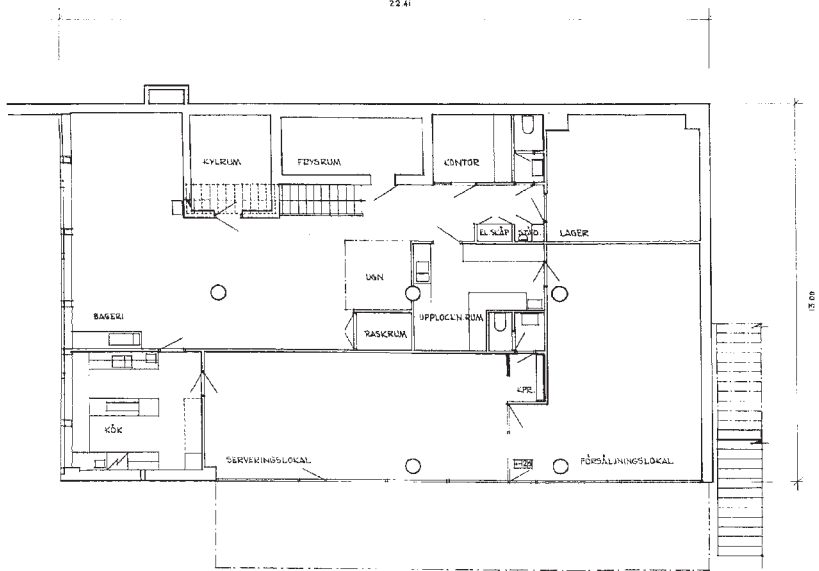


Fasad mot norr

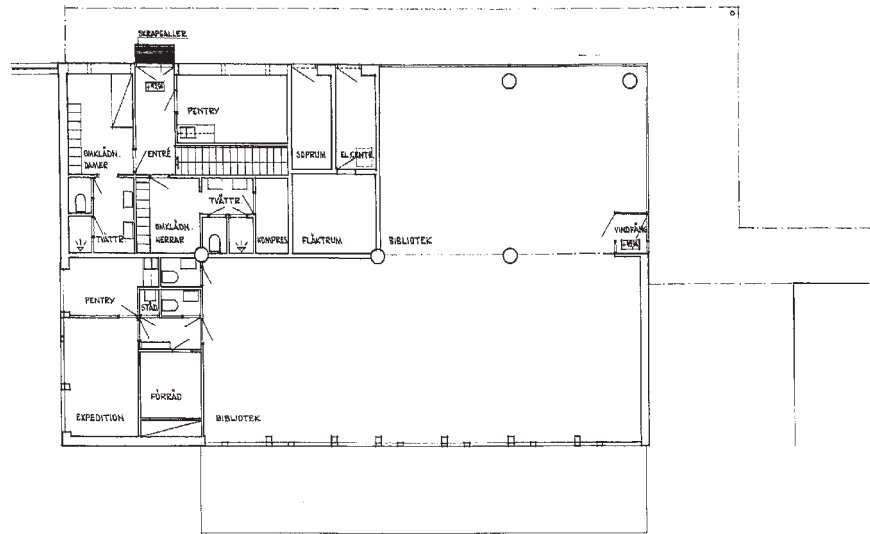


Fasad mot söder

Fasad mot öster



Våning 1



Våning 2

Direktrisen 2 – Hus G

Byggår:

Bygglov inlämnat 1961.

Ursprunglig användning:

Nedre garageplan för 37 platser.

Övre garageplan kopplat till garaget vid Systembolaget. Här 44 platser med tvättplats och smörgrog, stor bilverkstad, under ålderdomshem skyddsrum och förråd.

Bottenvåning:

Ålderdomshem: en butik, läkarmottagning (för hemmet) tvätt (för hemmet) hobbylokaler, snickeri, vävsal, klubbrum.

Ungdomsgård: samlingssal, lekhall, klubbrum, café.

Vån 1-7 tr: Pensionärslägenheter om ett rum och kök, ett rum och kokvrå, 2 rum och kokvrå. Våringsbalkong i änden av korridor.

8 tr: Fläktrum och lägenhetsförråd

Material: Spritputsade lättbetongblock. Gavlarna betong med lättbetongisolering och spritputs.

Betydande förändringar:

1987 blir Esso-macken Statoil

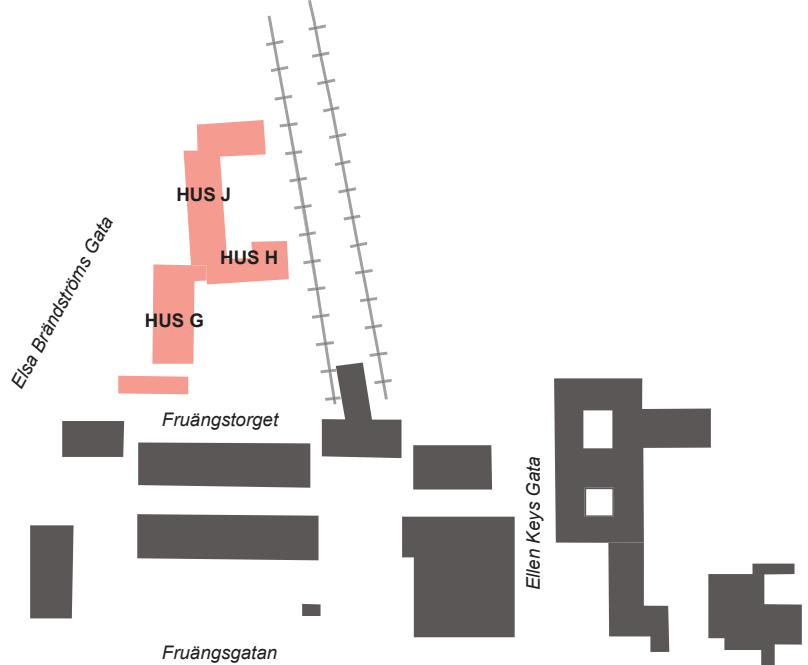
1998 ny entré till källaren i norrgaveln

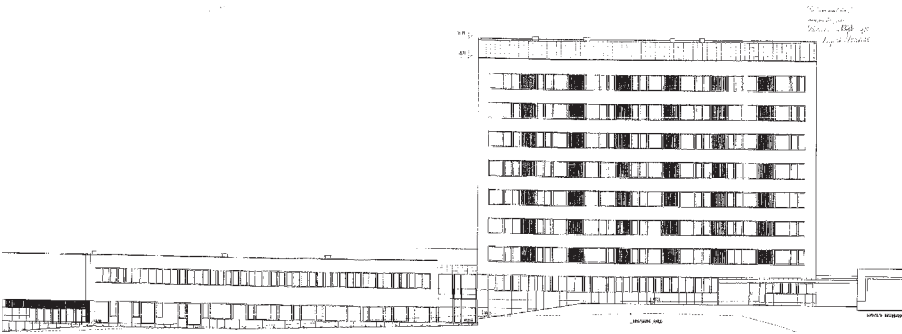
Sophus tillkom på Fruängstorget år 2001.

2005-08 byggdes entrévåningen vid Fruängstorget om till bostäder med nya uteplatser mot parkeringen.

Kommentar:

Det inte särskilt resliga landmärket i Fruängens centrum vars symbolfunktion stärks av att neonskylten Fruängsgumman är monterad på dess södra fasad. Byggnadens ursprungliga funktion som pensionärsbostäder och det ambitiösa programmet för de äldres rekreation är ersatt av bostadsrätter. Utvändigt har byggnadens arkitektur påverkats av att de spritputsade fasaderna mörknat betydligt. Byte av fönster och täta delar i fönsterbanden har förändrat arkitekturen och gjort uttrycket mer grovhugget.

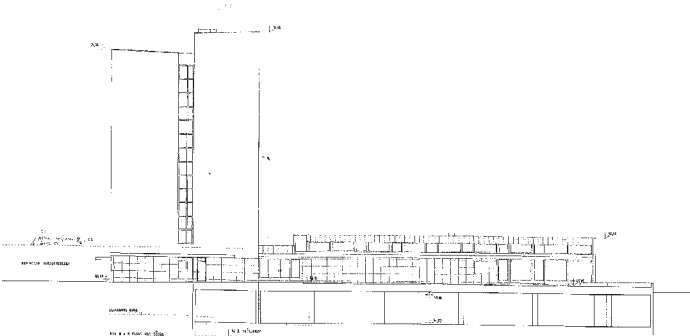




Hus G, fasad mot väster, 1961.



Fasad mot öster, 2005.



Hus G, fasad mot söder, 1961.

Direktrisen 3 – Hus H och J

Byggår:

2010-12

Ursprunglig användning:

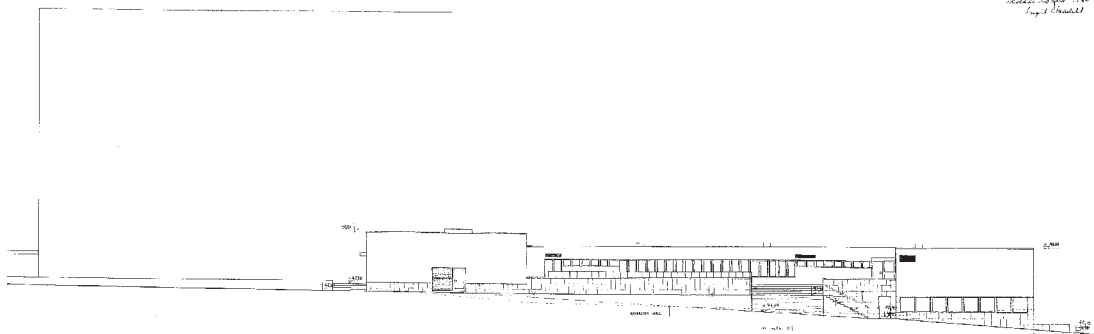
Lägenheter

Betydande förändringar:

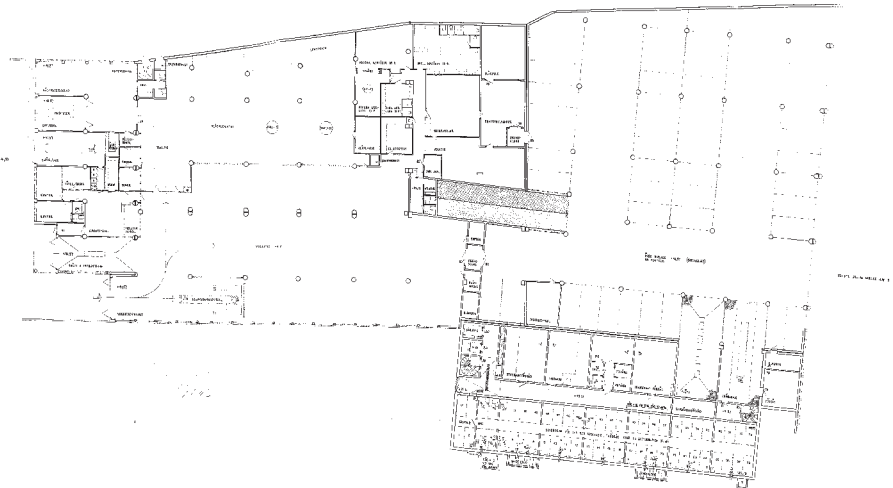
-

Kommentar:

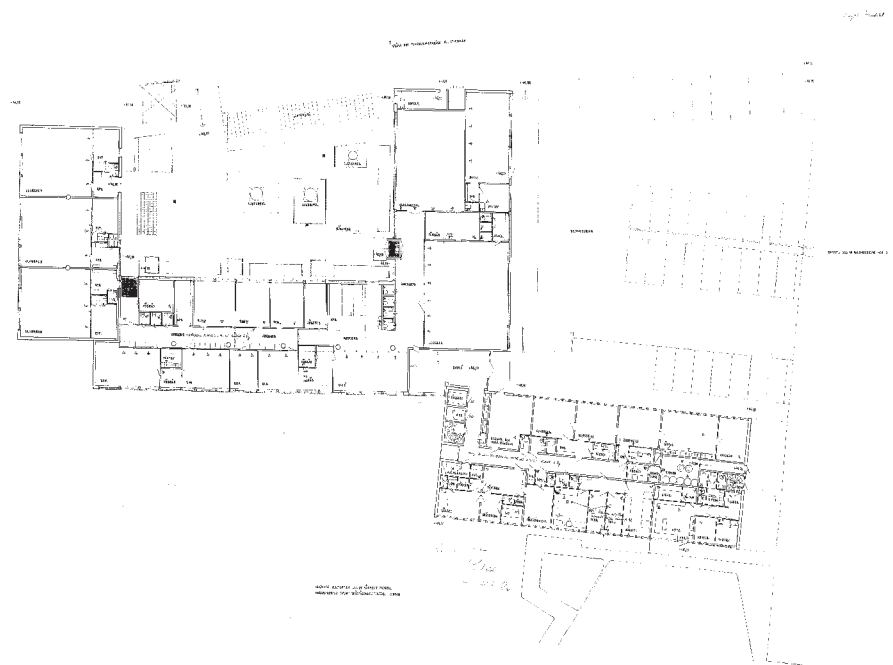
De tre bostadshusen inom fastigheten är en påbyggnad på garage- och verkstadsbyggnaden från tidigt 1960-tal. Med ljust putsade fasader och rätvinkliga former ansluter de någorlunda väl till centrums övergripande arkitektoniska formspråk men är i byggnadsteknik och detaljer lätt avläsbara som 2000-talsbyggnader. De påverkar i hög grad mötet med centrum från tunnelbanan och infartsparkeringen.



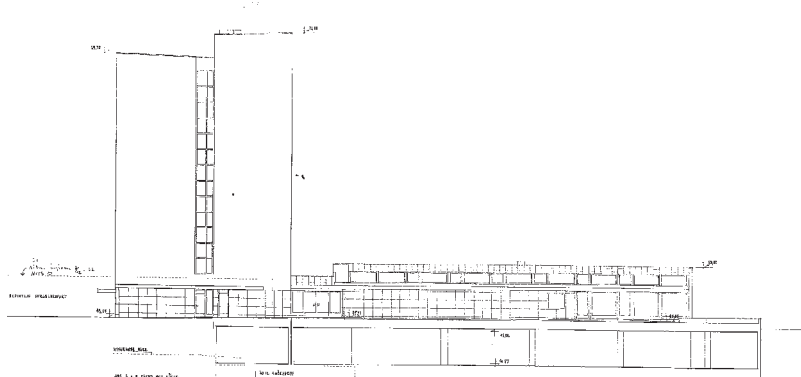
Hus J, fasad mot öster.



Planlösning för hus G, H och J, övre garageplan.



Planlösning för hus G, H och J, bottenvåningen.



Hus J, fasad mot söder.

Förkunnelsen 1

Byggår:

1960-62

Ursprunglig användning:

Församlingshem med pastorsexpedition i den östra byggnaden och ungdomslokaler och en lägenhet i den västra

Betydande förändringar: År 1980 murades församlingshemmets dörrar till friluftskyrkan igen.

År 2004 revs delar av församlingshemmet och klockstapeln för att möjliggöra tillbyggnad med kyrkorum. Tillbyggnaden färdig 2005.

Material: Ursprungliga byggnader uppförda med rött tegel med mönstermurningar och med betydande inslag betong med vitcement och frilagd ballast. Även grönt färgat glas förekommer i fasad. Tak är täckta med kopparplåt i skivtäckning. Entrépartier i ek. Inslag av koppar i dörrar, på murkrön och i avvattning.

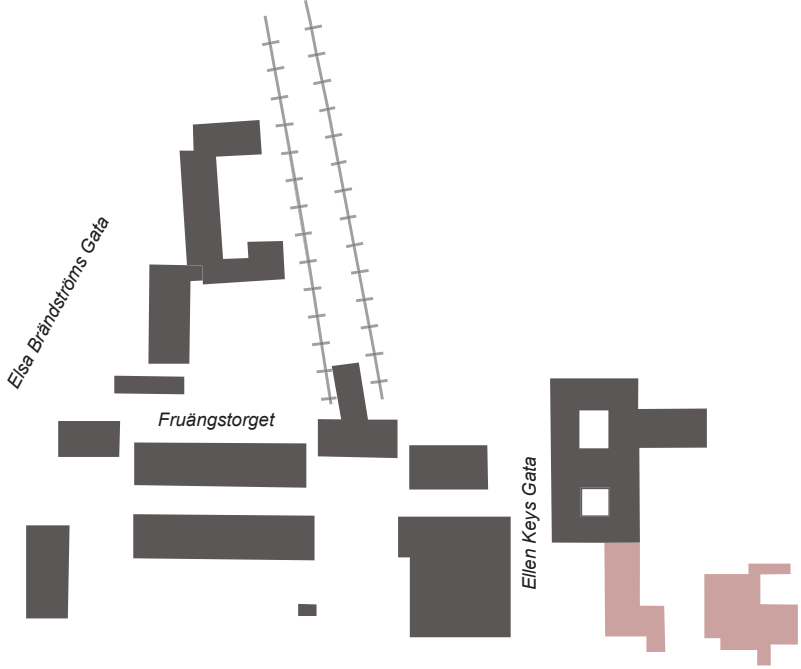
Kyrkan uppförd i platsgjuten betong. Fasta glasade partier och panel av ek kompletterar.

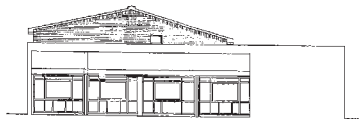
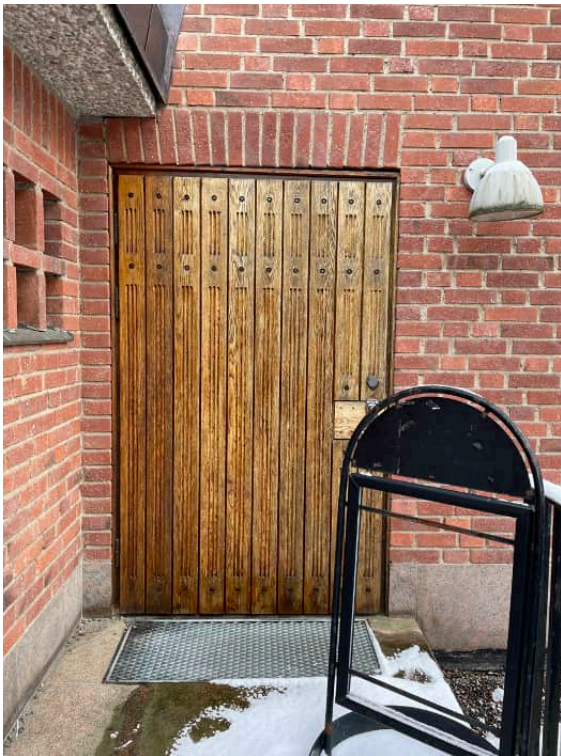
Kommentar:

Kyrkcentrum kan nu sägas bestå av tre delar. I väster, motbyggd läkarhuset finns den byggnad som ursprungligen innehöll ungdomslokaler. Byggnaden är tämligen profan i uttrycket, påminner om ambitiösa skolbyggnader från samma tid, och uppdelad i två volymer varav den ena kännetecknas av mönstermurat tegel medan den andra till stor del av pröglas betong med frilagd ballast och färgat glas, två material som verkligen var i ropet åren kring 1960. Entréer och länk mellan byggnaderna är påkostade och gedigna. Den mer privata baksidan vetter mot gröna ytor. Anmärkningsvärda inslag är den stora utvändiga öppna spisen och den muromgärdade trädgården ut mot Fruängsgatan. Byggnaden är välbevarad men en balkong har ersatts med en utvändig utrymningstrappa.

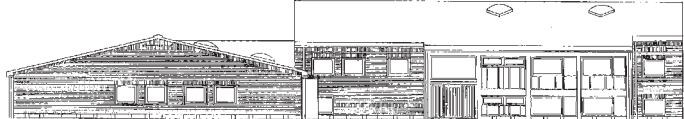
Församlingshemmet har stora likheter med den västra byggnaden men en mer offentlig karaktär, dessutom mer högre. Muromgärdad gård mot söder ger en bearbetad avskärmning mot Fruängsgatan och omvärlden.

Kyrkan med sin rutindelade betongfasad och klockstapel bygger vidare på murtemat och avviker på ett pedagogiskt sätt mot ursprungsarkitekturen utan att för den skull upplevas påträngande eller dominant. Att den inramas av ursprunglig trädrad och möter de äldre tegelmurarna gör att anläggningen uppfattas som en helhet.

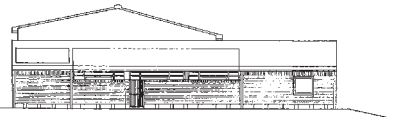




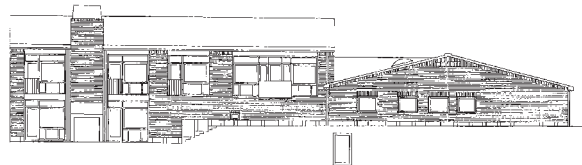
Församlingshus, pastorsexpedition, fasad mot örtagården, 1960.



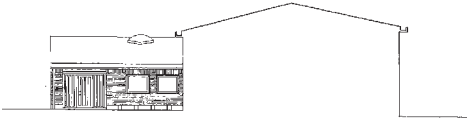
Församlingshus, ungdomslokaler och pastorsexpedition, fasad mot väster, 1960.



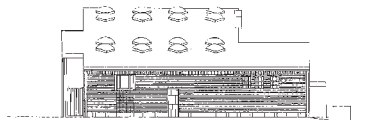
Församlingshus, pastorsexpedition, 1960.



Församlingshus, ungdomslokaler och pastorsexpedition, fasad mot väster, 1960.



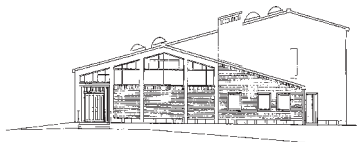
Församlingshus, pastorsexpedition, fasad mot norr, 1960.



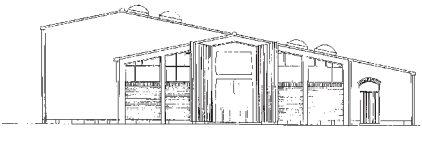
Församlingshus, samlingslokaler, fasad mot norr, 1960.



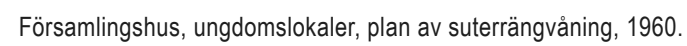
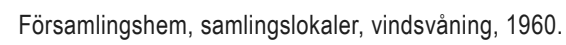
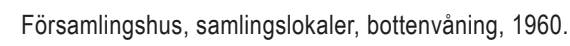
Församlingshus, samlingslokaler, fasad mot öster, 1960.



Församlingshus, samlingslokaler, fasad mot väster, 1960.



Församlingshus, samlingslokaler, fasad mot friluftskyrkan med öppna kordörrar, 1960.



Förkunnelsen 3 – Hus K

Byggår:

Bygglov 1963, relation 1967.

Ursprunglig användning:

Läkarcentral, dagsjukhus, inackorderingshem

Dagsjukhus i nedre våningarna av inackorderingshemmet inrymde många specialrum som snickeri, keramik, bibliotek. Inackorderingshemmet bestod av enkelrum med badrum. Gemensamt dagrum, vardagsrum och kök.

Läkarcentral grupperade sig runt ljusgården och över gånggatan. Mödravårdscentral, barnmottagning, tandläkare, röntgen, kirurg, allmänläkare, Öron- näsa- hals och hud, psykiater.

Material:

Läkarcentral: Betongstomme med beklädnadsmur av tegel eller yttervägg av gips, mineralull, träpanel, internit och ytskikt av emaljerad aluminiumplåt. Skyltfönster och dörrar i natureloxerat aluminium. Sockel klädd med fjäråsgnejs. Inackorderingshem: Spritputsade lättbetongblock.

Betydande förändringar:

1993 Nya utrymningstrappor

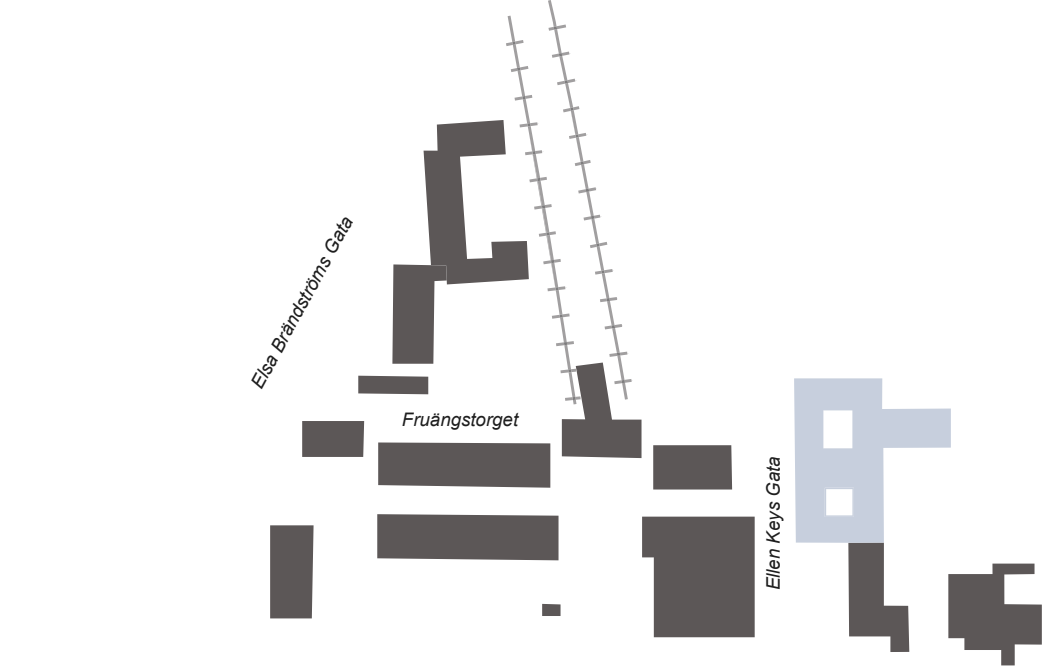
1997 ombyggnad av lokal mot Fruängsgången till bibliotek

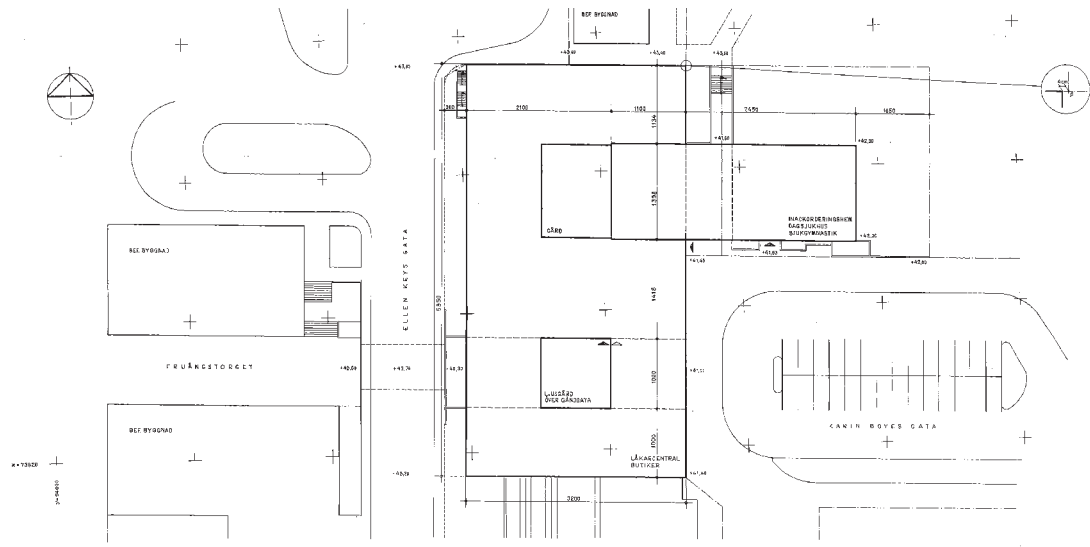
2001 och 2005 byggs inackorderingshem om till studentlägenheter

Fönster har bytts i stora delar av byggnaderna.

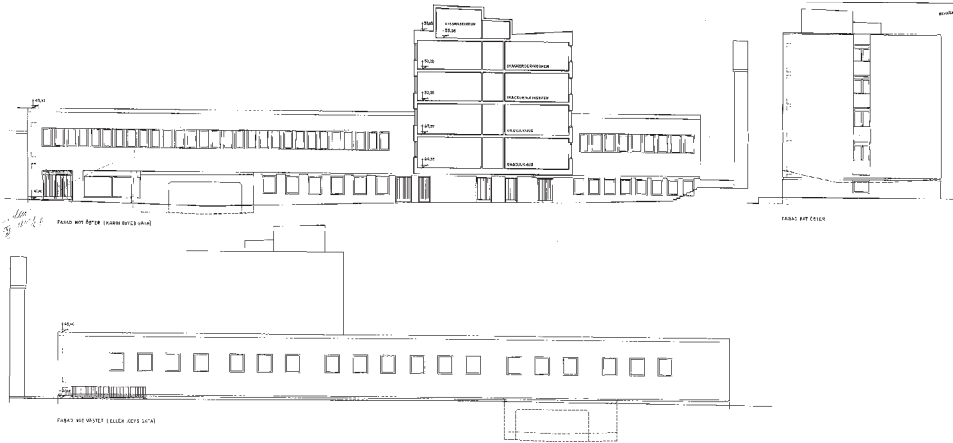
Kommentar:

Läkarcentralen med inackorderingshemmet är en komplex struktur som bryggas över gågatan och möter flera olika sammanhang. Läkarcentralen, numera vårdcentral, håller centrala centrums en- och tvåvåningsskala och har samma fasadmateriell som de kommersiella byggnaderna; vitmålat tegel och aluminiumkassetter medan inackorderingshemmet sällar sig till samma uttryck som de övriga högre byggnaderna med bostadsinnehåll (Direktrisen 2 och Dansösen). Inackorderingshemmet har fått ändrad funktion. Utrymningstrappor har tillkommit på flera ställen. Fönster och vissa entrépartier har bytts men som helhet är komplexet väl igenkännligt sedan byggnadstiden.

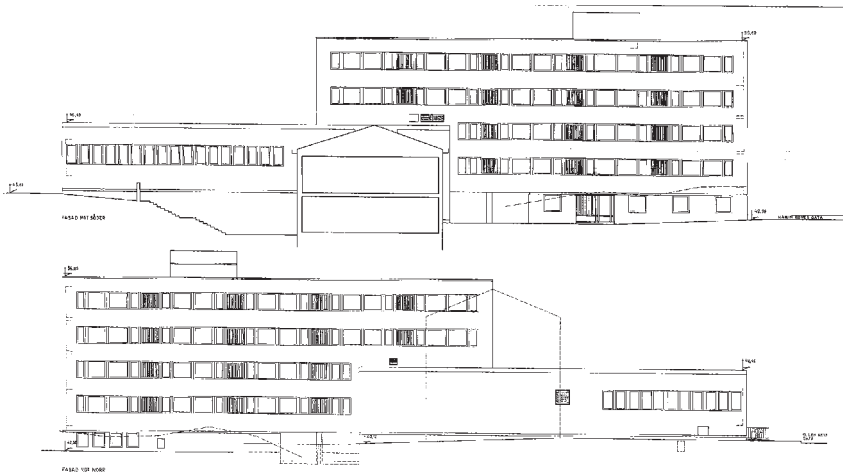




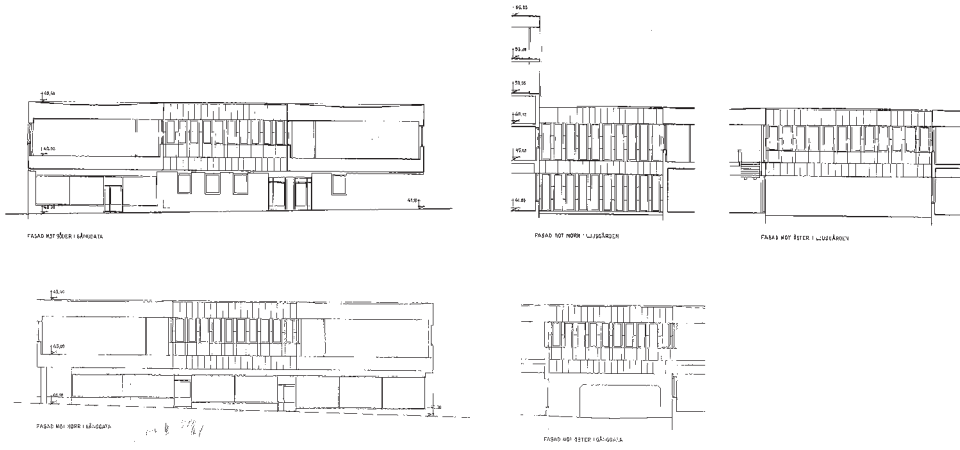
Situationsplan, 1967.



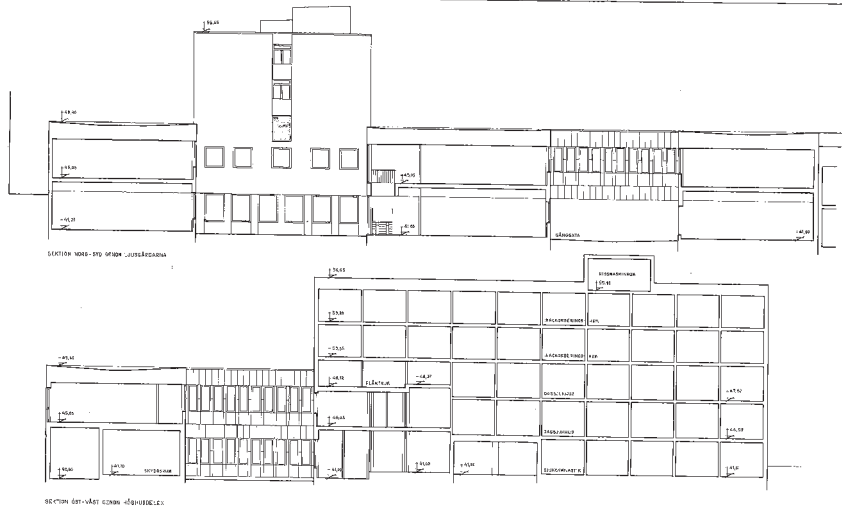
Fasad mot öster och väster, läkarhus, dagsjukhus och inackorderingshem, 1967.



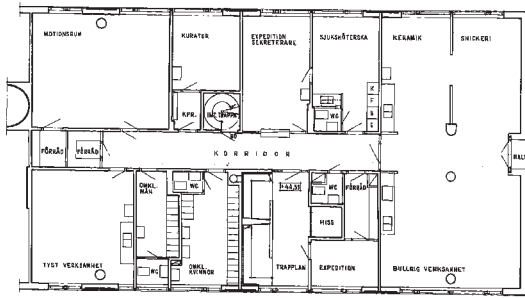
Fasad mot söder och norr, läkarhus, dagsjukhus och inackorderingshem, 1967.



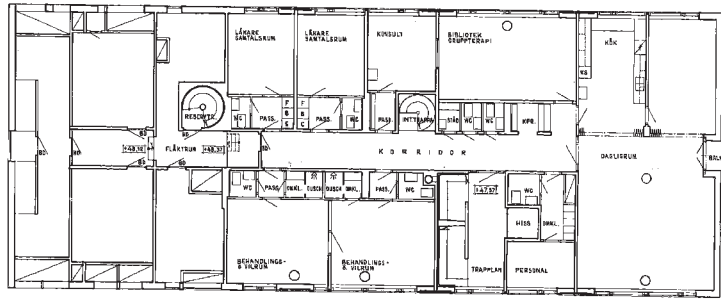
Fasad mot söder, norr och öster i gånggata samt fasad mot norr och öster i ljusgården, läkarhus, dagsjukhus och inackorderingshem, 1967.



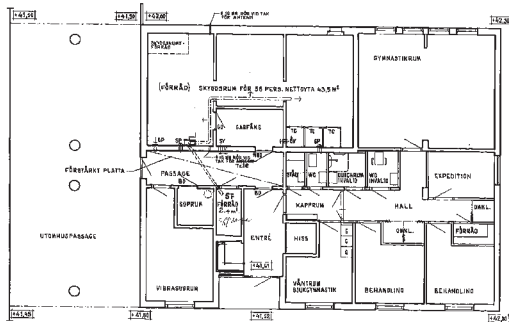
Sektion nord-syd genom ljusgårdarna, samt öst-väst genom höghusdelen, läkarhus, dagsjukhus och inackorderingshem, 1967.



VÅNING 2, DAGSJUKHUS

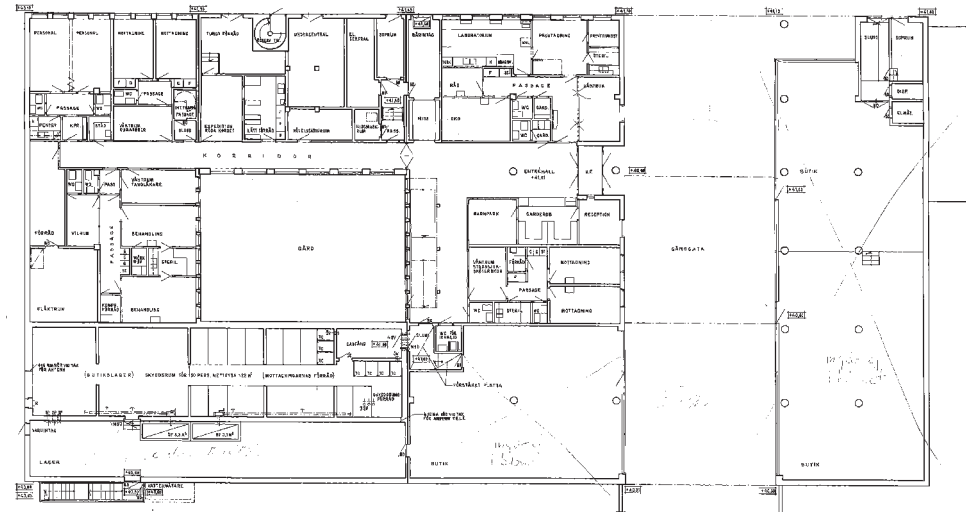


VÅNING 3, DAGSJUKHUS

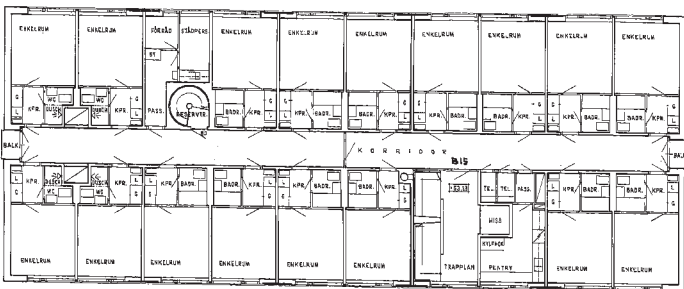


VÅNING 1

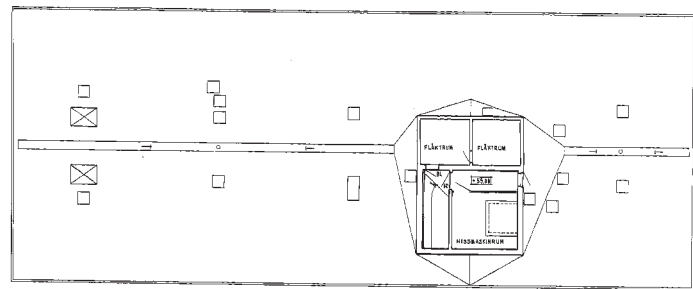
Våning 1-3, läkarhus, dagsjukhus och inackorderingshem, 1967.



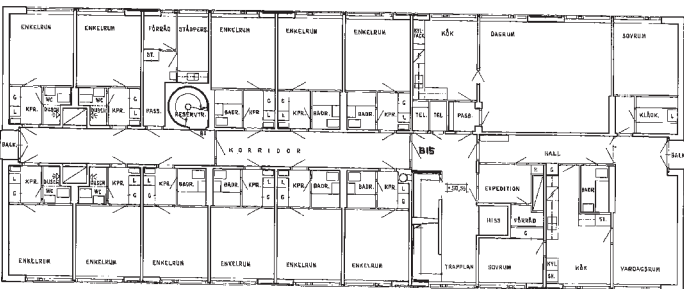
Våning 1, läkarhus, dagsjukhus och inackorderingshem, 1967.



VÅNING 5

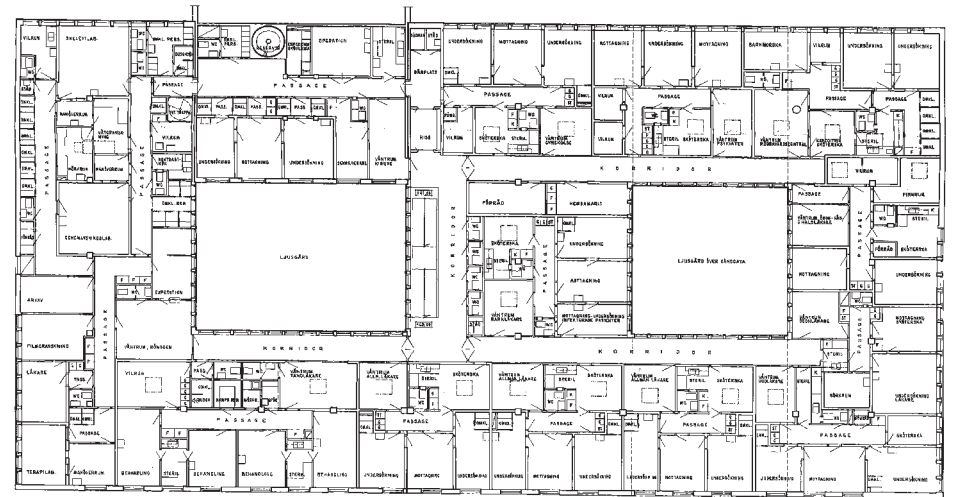


TAKPLAN



VÅNING 4

Våning 4-5 och takplan, läkarhus, dagsjukhus och inackorderingshem, 1967.



Våning 2, läkarhus, dagsjukhus och inackorderingshem, 1967.

Guvernanten 1 – Hus C

Byggår:

Bygglov 1959, relation 1962.

Ursprunglig användning:

Källare: Skyddsrum

Bottenvåning: Skokonsum: Kombinerat snabbköp och skobutik

1 tr: Lokaler med 2 st musikrum

Material:

Betongstomme med beklädnadsmur av tegel eller yttervägg av gips, mineralull, träpanel, internit och ytskikt av emaljerad aluminiumplåt. Skyltfönster och dörrar i natureloxerat aluminium. Murar klädda med fjäråsgnejs. Taktäckning av papp med singel.

Betydande förändringar:

1968: Lastgården byggdes in till lager

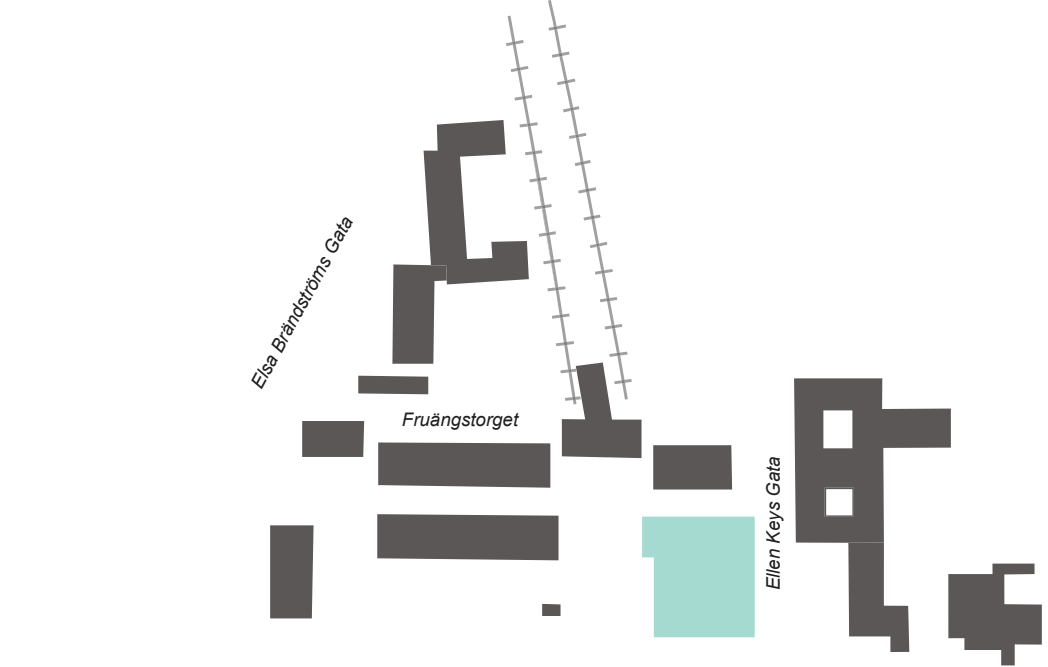
1989-91 tillbyggnad av butik efter rivning av befintlig lagerbyggnad

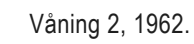
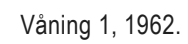
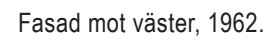
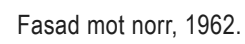
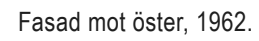
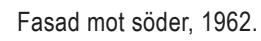
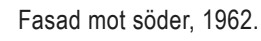
1995 tillbyggnad av folktandvårdsklinik med hisstorn, utvändig trappa och fläktrum.

1999 Nytt entréparti till Konsum

Kommentar:

Byggnaden är inte lika renodlad till sin form som de andra mindre kommersiella byggnaderna och den av dessa som förändrats mest. Ursprungligen var det en något märklig lösning med muromgärdad lastgård, den har byggts in i två omgångar och även om hänsyn tagits till ursprunglig karaktär avviker byggnaden från de övriga. Även det för folktandvården tillbyggda hisstornet bidrar till ett mindre renodlat och brokigt intryck. Flytten av Konsums/Coops entréparti till gaveln mot torget har medfört att huvudfasaden mot gågatan förlorat i betydelse. Att Coop finns kvar i byggnaden är en av de faktorer som gör att det finns en utpräglad kontinuitet i centrum.





Servitrisen 1 – Hus D

Byggår:

Bygglov inlämnat 1959. Relation 1962.

Ursprunglig användning:

Bottenvåning: Skandinaviska banken med valv, herrekipering och bokhandel

1 tr: Kontor och en större lagerlokal

Material:

Betongstomme med beklädnadsmur av tegel eller yttervägg av gips, mineralull, träpanel, internit och ytskikt av emaljerad aluminiumplåt. Skyltfönster och dörrar i natureloxerat aluminium.

Betydande förändringar:

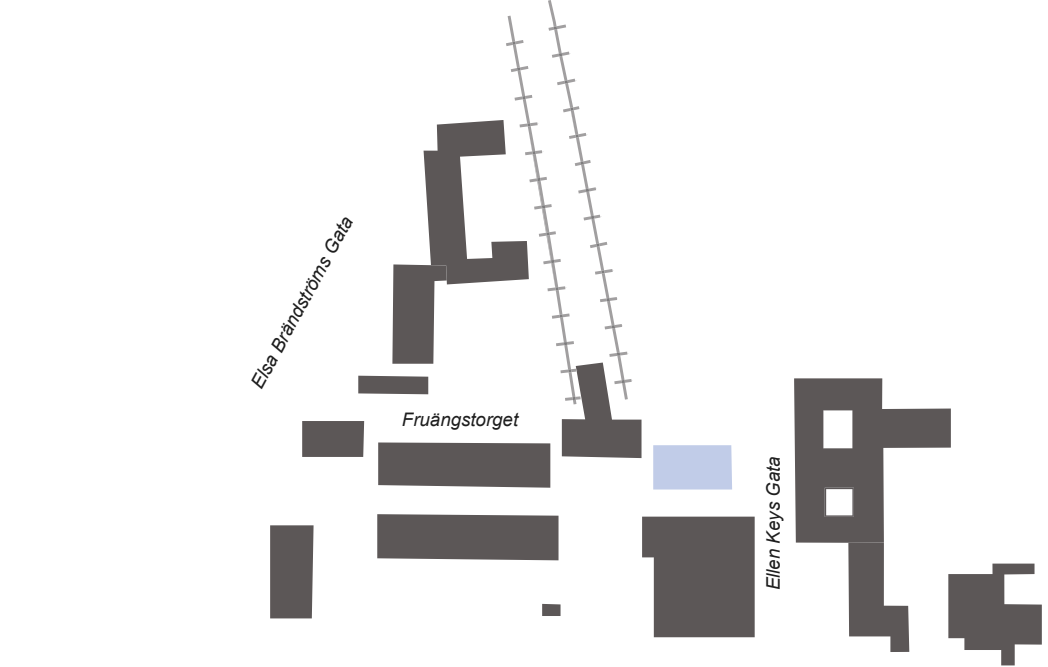
1974 byggdes banklokalen ut, herrekiperingsaffären togs i anspråk.

2012 ändrades banklokalen till gym

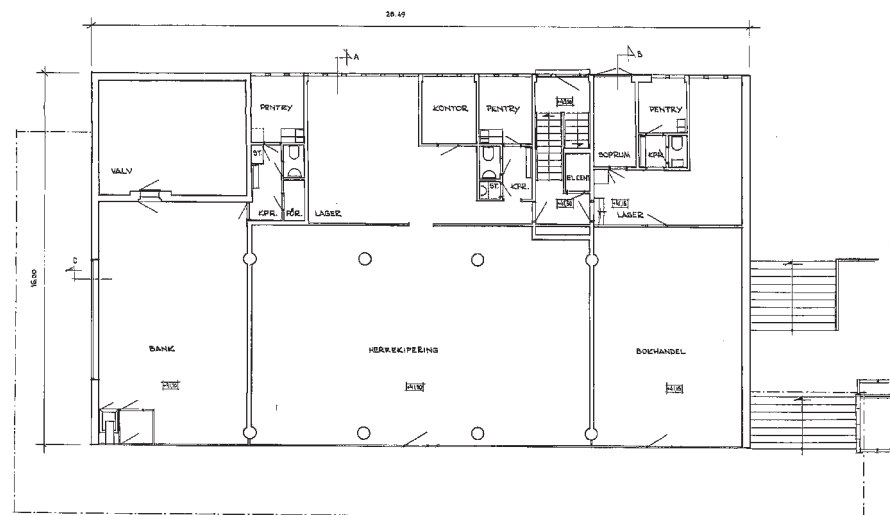
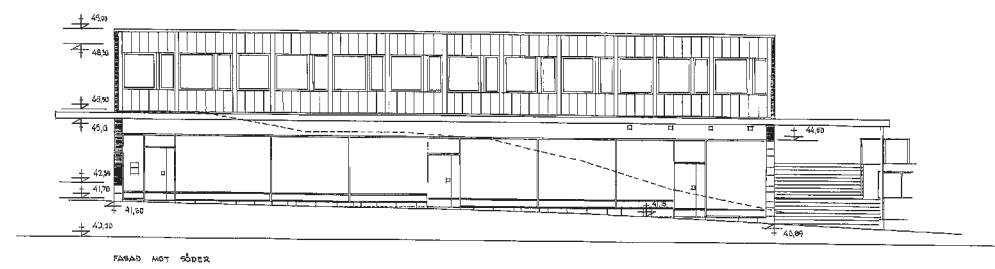
2017 flyttade biblioteket till byggnaden.

Kommentar:

En av de från början helt kommersiella centrumbyggnaderna. Byggnaden har bibehållit arkitektoniskt uttryck men verksamheterna har förändrats. Kontorsentrén är vänd mot busstationen, fasaden hitåt kännetecknas tydligt av viljan att ge fasaderna en grafisk verkan. Tillkommande installationer har i viss mån påverkat exteriören.



Inkom till Stockholms stadsbyggnadskontor - 2024-03-26, Dnr 2023-09842



This is a detailed architectural floor plan of a building. The layout includes several rooms and areas, each labeled in Swedish. At the top left, there are three small rooms labeled 'KONTOR' (Office), 'MODESTERUM' (Modesty room), and 'VÅR' (Bathroom). To their right is another 'KONTOR' and a larger 'KONTOR'. Further right is a staircase labeled 'TRAPPOR' and a large open area labeled 'INLÄSTNING'. Below the top row of rooms, there is an 'AREN' (Arena) and a 'VÄNTRUM' (Waiting room). The bottom left section contains a 'KONTOR' and a 'DIREKTÖR' (Director) office. The central part of the plan features a long corridor with several 'PENTRY' (Entrance) rooms, a 'LÅSAR' (Locker) room, and two 'FLÄKTE' (Ventilation) units. The bottom right section includes another 'KONTOR' and a 'LAGER' (Storage) room. The plan also shows various doors, windows, and structural elements like walls and stairs.

Nuläge och karaktär

Tunnelbanestationen

Arkitekt:

Ahlgren Olsson Silow Arkitekter SAR genom Magnus Ahlgren

Byggår:

Bygglov 1962. Relation 1963. Invigd 5 april 1964.

Material:

I nedre delen betongstomme, delvis klädd med fjäråsgnejs, övre plan järnstomme isolerad med mineralull och beklädd med vitslammat tegel. Papptak.

Ursprunglig användning:

Markplan (nedre) skyddsrum, Sparbanken mot torget liksom Pressbyrån (från början kiosk med lucka). Grillbar i hörnet. Butik mot busstorget. Även stort disponibelt utrymme, urinoar och förråd för torghandlare.

Våningsplanet: Kontor för en hyresgäst. Ingång från västra entrén. I tunnelbanedelen personalrum och avräkningsrum.

Betydande förändringar:

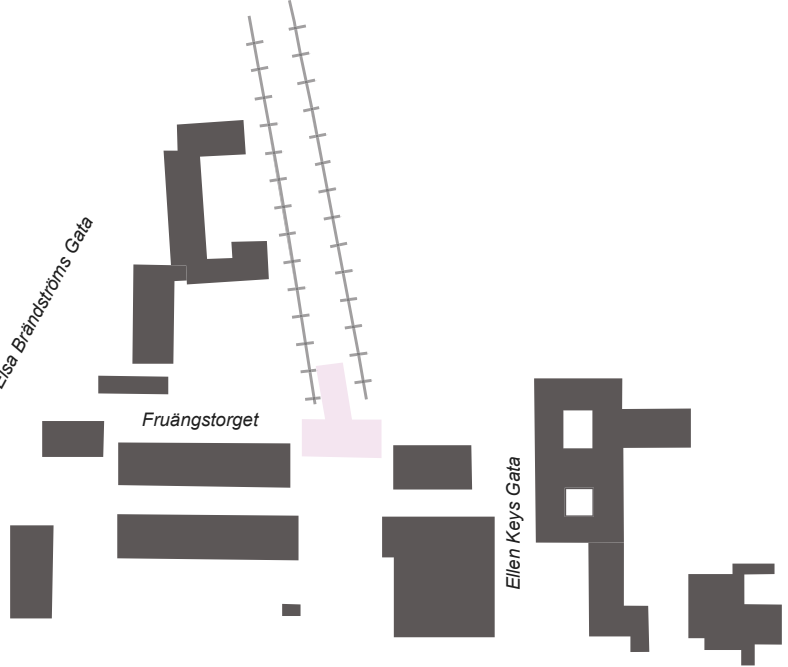
Pressbyråkiosken ombyggd till butik och utökad med banklokalen. Kioskluckan ersatt med större glasparti. Aluminiumjalousier har tillkommit framför butiksfasaderna. Partier i tunnelbaneentréer utbytta. Nytt entréläge till kontorsvåningen som nu disponeras av en butik.

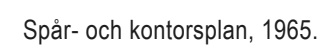
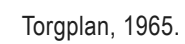
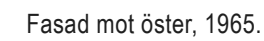
Datering dessa förändringar oklart eftersom bygglovhandlingar inte påträffats. De var genomförda 2016. Pressbyrån utökades efter 2006.

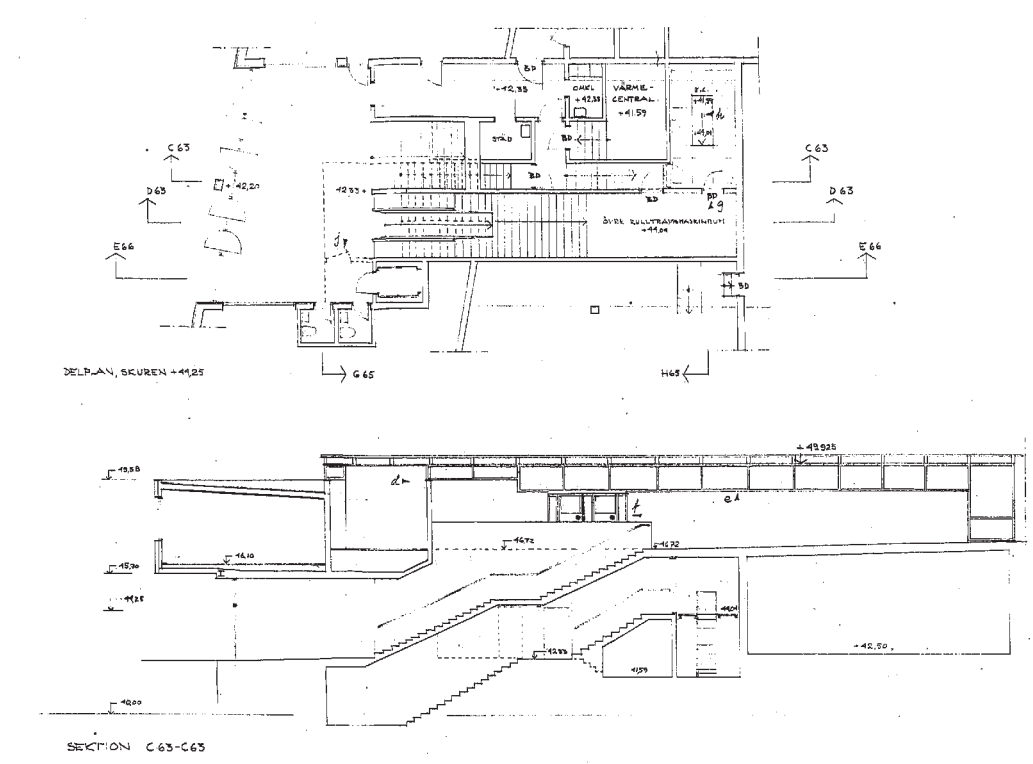
Konstverket Människans Livs Ansikten skapades av Fredrik Landergren på uppdrag av SL 2005. Förändring och upprustning av biljetthall kan ha utförts i anslutning till detta.

Kommentar:

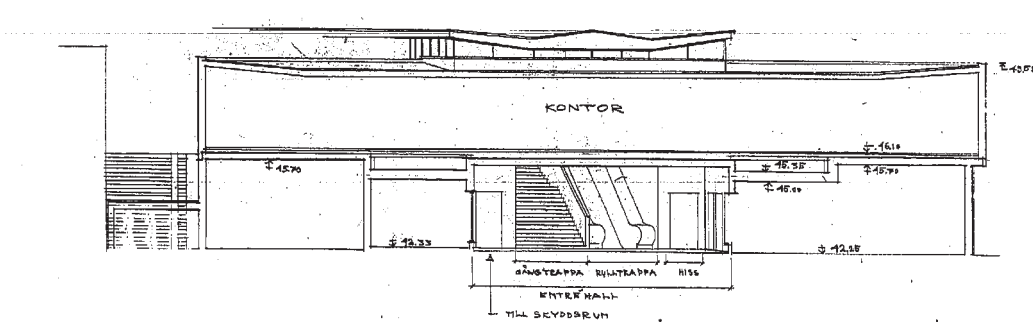
Tunnelbanestationen har genomgått en rad ovarsamma ändringar men är igenkännlig i sin formstarka grundform och det finns en kontinuitet i användningen, både för stationen i sig och för pressbyrå och grill. Anmärkningsvärt är att byggnaden är så nära besläktad med övriga centrumbyggnader i sin fasadarkitektur och framtoning. I övriga centrumanläggningar från tiden brukar stationen vara mer självständig.



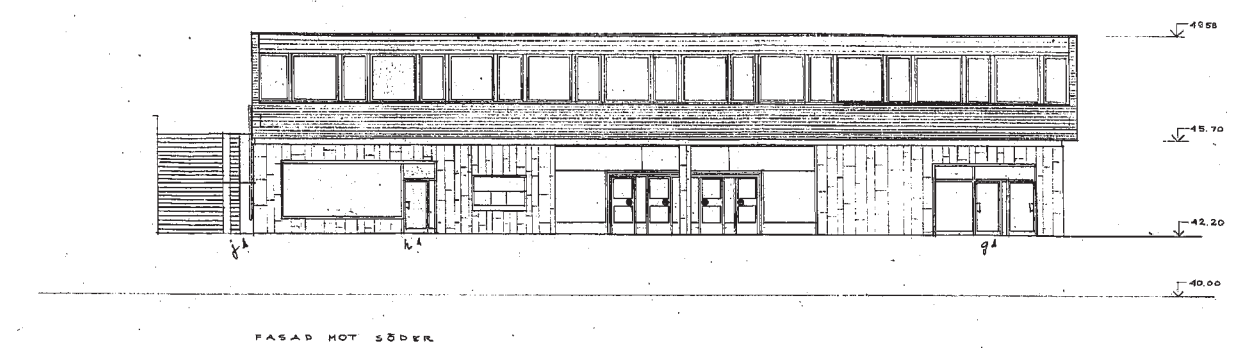




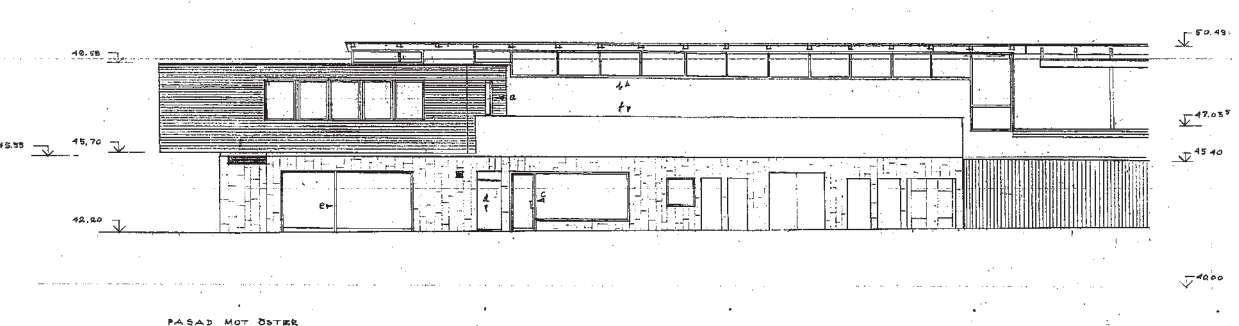
Delplan och sektion, 1963.



Sektion, 1963.



Fasad mot söder och öster, 1963.



KULTURVÄRDEN



Kulturvärden

Stockholms stadsmuseum/Stadsmuseet i Stockholm har vid olika tillfällen bedömt och beskrivit kulturvärdena i Fruängens centrum. Det gjordes först år 2006 i samband med att stadsdelens bebyggelse klassificerades. Därefter har det inom ramen för den kulturmiljöanalys som gjordes 2023 skrivits en värdering och särskilt värdefulla delar och karaktärsdrag har pekats ut. Här återges delar som är relevanta för Fruängens centrum.

Motivering till klassificering i bebyggelseregistret

Centrumanläggningen uppfördes av AB Stockholmsbyggen i början av 1960-talet efter ritningar av arkitekt Åke Östin på Svenska Riksbyggens arkitektkontor. Anläggningen hade anpassats till en ökad bilism och rationalisering av butikshandeln efter amerikanska mönster genom bredare utrymme för parkeringsplatser och större butiksytor. Bebyggelsen utgörs av låga butiksbyggnader som placerats så att flera torgplatser och bilfria delvis täckta affärstråk bildats. Som en markör för centrum finns ett högre skivhus. Bebyggelsen har en modernistisk prägel och bevarar i stort sin ursprungliga arkitektur. Centrumanläggningen rymmer både kommersiell handel, offentlig service och arbetsplatser, vilket ingår som en del i ABC-stadens grundidé med arbete, bostad och centrum och har ett samhällshistoriskt värde.

(2006)

Kulturmiljöanalys Fruängen

Följande delar av kulturmiljöanalysen (2023) bedöms vara relevanta för kulturvärdena i Fruängens centrum. Vissa av beskrivningarna är nödvändiga för att förstå centrums betydelse i den helhetsplanering som Fruängen är ett exempel på.

Välbevarad tunnelbanestadsdel

Fruängen utgör en välbevarad representant för utbyggnaden av Stockholms tunnelbanestadsdelar under 1950-talets senare hälft. Modernismens idéer och enhetliga gestaltning i svensk tappning är avläsbara i Fruängens planstruktur, arkitektur och trädgårdskonst. Detta gäller såväl bostadsmiljöer som offentliga funktioner.

Centrumanläggningen illustrerar utöver detta, tidens mer radikala stadsbyggande med tydliga internationella paralleller. Den markerade kontrasten mellan bostadsbebyggelse och centrumanläggning berättar om tidens ideal där olika funktioner blev åtskilda och tydligt avläsbara till innehåll och gestaltning.

Sammantaget utgör Fruängen ett pedagogiskt exempel på hur efterkrigstidens politiska och sociala ideal omsattes i tidens stadsplanering.

Omsorgsfull parkplanering och tidstypisk trädgårdskonst

Fruängens utemiljöer utgör i sin helhet och detaljer en viktig representant för hur den modernistiska trädgårdskonsten och parkplaneringen tog form i utbyggnaden av Stockholms tunnelbanestäder. Även stadsdelens utemiljöer berättar om hur tidens ideal omsattes i stadsbyggandet.

Stockholmsskolans sociala ambitioner och regionala betoning i gestaltningen var stilbildande inom det svenska stadsbyggandet under stora delar av 1900-talet, och uppmärksammades även internationellt. Fruängens utemiljöer är genomgående komponerade enligt Stockholmsskolans ideal. På så sätt utgör de ett välbevarat uttryck för stadens parkplanering vid 1900-talets mitt.

Särskilt värdefulla delar och karaktärsdrag redovisade i Kulturmiljöanalys Fruängen (2023)

- Fruängens övergripande gestaltungsprincip och skalförhållande bestående av en låg centrumbebyggelse omgiven av punkthus i höglägen eller som fondmotiv, lamellhus samt längst ut småhus.
- Nätet av gångvägar som i hög grad är trafikseparerade, anpassade efter terrängen och förbinder de viktigaste målpunkterna centrum, idrottsplats, kommunikationsnoder och skolor med den omgivande bostadsbebyggelsen. Gångtunnlar från anläggningstiden i form och material, exempelvis hästskoformade, och med beklädnad av sten, kakel eller mosaik.
 - Modernistiska smidesstaket, rubbel- eller polygonmönstrade stenmurar, terrasser och blockstegstrappor med ursprungliga smidesräcken i rundjärn som tar upp höjdskillnader i parkmark eller i anslutning till bebyggelse. Centrumanläggningens topografiska anpassning och förstärkning, med tonvikt på låg bebyggelse i landskapets lågpunkt.
- De sammanhållna hushöjderna, med enhetlig "basarbebyggelse" i två våningar på den lägsta marken, två något högre hus i mötet med den högre marken i öster och väster samt ett markerande höghus i landskapets mellannivå.
- Anläggningens grundläggande urbana, täta och kommersiella karaktär, i kontrast till omgivande bostadsområden och med tydliga yttre gränser i form av omgivande ringgator.
- Den trafikseparerade och bilfria karaktären, med parkering förlagd i utkanterna och med sammankopplande gångtunnlar mot omgivande bostadsområden.
- Den tydliga och rätvinkligen strukturen, med tunnelbanestation som naturlig mittpunkt och med bebyggelse och butiksgator anpassade efter väderstrecken med möjlighet till insyn och utblickar, och vilka vidgar sig till platsbildningar mot fondmotiv.
- Bebyggelsens ursprungliga arkitektoniska gestaltning i en internationellt betonad modernism med stark grafisk prägel, med sammanhållet geometri-serande volymer och platta tak, samt med skärmtak över skyltfönster som ett genomgående och sammahållande element.
- Ursprungliga industriellt betonade fasadmaterial och ingående delar, inklusive färgskala. Exempelvis ljusgrå emaljerade aluminiumplåtar med smalare vertikala plåtar i mörkgrått, smäckra svarta taklister, skärmtakssidor och skärmtaksstöd i svart plåt eller stål, socklar och sockelvåningar i gråa naturstensskivor. Ursprungligt vitlammat fasadtegel samt beige spritputs.
- Fönsterpartier, skyltfönster och dörrar, deras grundläggande gestaltning och materialkaraktär. Skärmtakens undersidor i naturfärgad träpanel.
- Kyrkcentrets ursprungliga arkitektoniska egenart, inklusive takformer, material och detaljer.
- Hårdgjord mark, i huvudsak lagd med betongplattor med vissa inslag av smågatsten. Bevarad del med ursprunglig markbeläggning i betongplattor vid västra platsbildningen.
- Ursprungliga platsbunden konst, planterade träd, belysningsarmaturer, stödmurar och trapparrangemang, gångtunnlar.

Kompletterande kulturvärden

Utöver det som stadsmuseet anført kan kulturvärdesbeskrivningen kompletteras med andra aspekter och berättelser.

Folkhemmet förmår

Fruängen är likt många andra samtida kompletta stadsdelar i Stockholm och andra svenska städer häpnadsväckande exempel på vad det svenska samhället kunde åstadkomma relativt kort efter andra världskriget. 20 år efter krisrapporterna om den svenska undermåliga bostadsstandarden kan människor som ofta vuxit upp i bristfälliga bostäder flytta till ett modernt drömpjekt. Det är inte endast fråga om välplanerade bostäder med hög teknisk och komfortmässig standard, generösa parkstråk med lekplatser inramad av sparad natur, påkostad skola och stora idrottsytor. Centrum visar hur folkhemssverige förmår förse befolkningen med ett komplett litet sjukhus, kyrkcentrum med stora församlingslokaler samt ett effektivt ålderdomshem, ambitiöst planerat med hobbylokaler. Den ”nya” gruppen i samhället, ungdomar, togs också på allvar och försågs med rymliga välbelägna lokaler. Här har dock läsbarheten försvagats påtagligt i och med rivningen av ungdomsgården.

Biblioteket hör också till denna väl utbyggda kulturella och offentliga service. Plumpen i protokollet blev att något medborgarhus inte byggdes, det offentligas kassa var inte outsinlig.

Den svenska efterkrigstidens mix av ett starkt samhälle och framgångsrikt privat näringsliv åskådliggörs i det breda kommersiella utbudet som fanns vägg i vägg med de offentliga funktionerna i ett så förhållandevis litet centrum. Att det inom centrum förekommer en tydlig zonering mellan de kommersiella och de offentliga inslagen visar på tidens totalt inarbetade övertygelse om att förlägga var funktion för sig där den ansågs bäst lämpad.

Få andra platser kan mäta sig med centrumanläggningarna när det gäller den utpräglade modernitetsstråvan som fanns i det svenska samhället. I Fruängen genomsyrade denna vilja centrumprojektet och märks i allt från infartsparkering till snabbköp. Grillbaren i tunnelbanestationen var även den det ett uttryck för det senaste.

Centrumen en enastående satsning

1950-talet innebar för Stockholm en kraftfull utveckling med bygget av tunnelbanans första linje och en stark decentralisering med nya tunnelbanestäder och grannskapsenheter. Allt högre punkthus blev markörer i ett växande stadslandskap. I detta omfattande stadsbyggande måste centrumanläggningarna ses som särskilt märkvärdiga. Det var en ny uppgift att planera och bygga stadsdelscentrum och storcentrum. Det krävde mycket av stadsplanekontoret och de involverade företagen och experterna. I dessa nav skulle finnas en stark koncentration, närmast all, service och de skulle vara lika mycket rationella logistikapparater som representativa finrum.

De centrumanläggningar som byggdes under 1950-talet och med en koncentration runt 1950-talets sista år och 1960-talets första del - hit hör storcentrum i Vällingby Farsta Högdalen men även klassen mindre anläggningar som Fruängen, Hässelby gård och Hagsätra samt den minsta kategorin i Hässelby strand och Fagersjö - måste ses som en storartad och kulturhistoriskt mycket betydelsefull satsning. Den fortsatte senare i storcentrat Skärholmen, i Bredäng och Axelsberg, Tensta m fl. innan inomhuscentrumen gjorde sitt intåg.

Precis som man i varje ny stadsdel testade någon ny lösning för trafikföring eller planmönster uppvisar centrumanläggningarna inte någon konformitet utan en variation. Nya grepp i samverkan mellan staden och exploatörerna och deras arkitekter svarade för detta. Gemensamt är en hög arkitektonisk svansföring och en mer utpräglad arkitektur än den mer standardiserade utformningen av bostadsmiljöerna. Av särskilt intresse är att arkitekterna återknöt till den traditionella stadens element som torg, gator och gränder när stadsdelarna i övrigt planerades som upplösta miljöer med fritt rum mellan byggnaderna, dvs ett avståndstagande till stadens hävdvunna principer.

De likheter som ändå finns centrumen sinsemellan drar inte ned kulturvärdena, tvärtom. Genom att stadsplanekontoret och inte minst gatukontorets parkavdelning var med i planeringen finns en stark igenkänningsfaktor som kopplar dessa miljöer i olika stadsdelar samman.

Släktskap med city

Parallellt med utvecklingen av ytterstaden arbetade stadsplanekontoret med ett ytterst komplext stadsbyggnadsprojekt i en skala och komplexitet som var dittills oprövad och som knappast övertrumfats senare, Stockholms nya city. Det är tveklöst så att planeringen och den påbörjade realiseringen av det hypermoderna Hötorgs-city och city i övrigt spillde över på utbyggnaden av tunnelbanestädernas centra. Hötorgs-citys bilfria flanör- och shoppingmiljö, belägen med bästa tänkbara koppling till tunnelbana men också med en ytterst god tillgänglighet för bilister, var med största sannolikhet en ledstjärna. Den rationella underjordiska parkerings- och logistikanläggningen, faret, blev eftersträvaransvärd och realiserades i olika grad i ytterstaden, i Fruängen i mindre utsträckning men med samma inslag såsom välbelägna lastkajer, garage och bilverkstad.

Shoppingen i Hötorgs-city var baserad på eleganta tvåvåningsbyggnader med stora skyltfönster, aluminiumpartier och en omfattande och genomarbetad skyltning. Det kom att bli huvudsakligt mönster även för de i periferin belägna centrumanläggningarna. I Fruängen finns en förstärkt koppling till Hötorgs-city i form av de emaljerade plåtkassetterna på fasaderna, ett material som där förekom både på höghusens gavlar och i butiksbyggnaderna, även där med ett grafiskt växelspel mellan ljust och mörkt.

Att den avantgardistiska stadsplaneringen i city även avspeglade sig i de nya stadsdelarna är planerings- och samhällshistoriskt intressant, knyter

miljöerna närmare varandra och gör att 1950- och 60-talens stockholmska stadsmiljöer blir lättare att avläsa.

Utpräglad modernism

Hötorgs-city är landets främsta uttryck för den internationella modernismen eller International Style, en arkitekturritning som fick närmast global spridning under 1950-talet och som var tongivande även in på 1960-talet. Fruängens centrum har inte tillnärmelsevis samma arkitekturhistoriska betydelse men är ändå särskilt intressant på så sätt att den globala arkitekturstilen här är konsekvent tillämpad i en förortsmiljö. De skarpskurna, rena volymerna, de flacka taken, fönsterbanden och fasadernas till stor del ”underhållsfria” material är viktiga inslag i detta. De bygger upp en ljus, grafisk elegans och en sammanhållen miljö som inte har några motsvarigheter bland de övriga, mer varierade centrumanläggningarna. Den konsekventa modernismen i Fruängens centrum har en plats i berättelsen om hur den internationella arkitekturstilen tolkades i Sverige. Stilen var naturligtvis synnerligen lämpad för en anläggning som även till sitt innehåll ville signalera modernitet och framsteg.

Kontinuitet och utveckling

Remarkabelt är att centrummiljöer som Fruängen och Högdalen, planerade för 65-70 år sedan, fortfarande fungerar väl och ännu är relevanta för en stor del av stadsdelarnas befolkning, och som planerat, för många i omgivande områden. Tämligen många funktioner och verksamheter finns kvar i ursprungliga lägen. Trots en enorm utveckling inom service och handel där fungerar navet i idealstaden i många avseende såsom man tänkte sig på 1950-talet. Andra funktioner har flyttat inom centrummiljön. I övrigt avspeglar centrumanläggningen på ett tydligt men ständigt föränderligt sätt samhällsutvecklingen där automatiserad och digitaliserad service gjort att post- och bankkontor lämnat platsen ihop med många av de mindre individuella och specialiserade butikerna. Det ökade fokuset på matservering berättar om skillnader i levnadssätt och konsumtion mellan då och nu.

Välbevarat

Kontinuiteten som många verksamheter i centrum uppvisar vittnar om ovanligt få genomgripande förändringar, Fruängens centrum är tveklöst mer välbevarat än de samtida anläggningarna på andra håll i Stockholm. Den övergripande strukturen vad gäller centrums uppdelning i trafikytor respektive bilfria sådana, rörelsemönster och byggnadsvolymer är till stor del densamma som den ursprungliga. Rivningen av ungdomsgården inom kv Direktrisen är det betydande undantaget. Rivningen och det bostadshus som ersatte har försvagat det samhällshistoriska värdet och privatiserat ett tidigare offentligt utrymme. Centrum vänder ett annat ansikte mot norr än vad det tidigare gjorde.

De ursprungliga byggnaderna har ändrats ifråga om fönster (gäller vissa hus) och butiks våningar men har ursprungliga fasadmaterial. Fläktrummen anpassade för 1960-talets mekaniska ventilation räcker inte heller till idag

vilket medfört några mindre uppbyggnader på vissa av tvåvåningsbyggnadernas tak.

Bortsett från själva markbeläggningen på de bilfria ytorna, som inte längre uppvisar mönsterläggningen med betongplattor i två olika kulörer (förutom på östra torget), är fontäner, murar, trappor, räcken och gångtunnlar bevarade i ursprungligt eller nära ursprungligt utförande.

Centrums inramning är i huvudsak intakt i väster och öster även om ett nytt högt punkthus på en höjd öster om centrum blivit ett nytt blickfång. I söder har dock närområdet ändrats desto mer sedan kv Plymen började utvecklas 1985 med ett stilbrytande kontorshus och senare med punkthuset som ersatte panncentralen. Punkthuset från 2008 är mer närvarande i centrummiljön än sina likar från 1950-talet som står högre i topografin och är inbäddade i grönska.

Kyrkan i samhället

Kyrkcentrum i Fruängen är ett av många exempel i liknande miljöer hur det under efterkrigstiden, trots sekulariseringen av samhället, uppfördes nya kyrkobyggnader i en häpnadsväckande omfattning. De samhällshistoriska värdena är stora knutna till denna satsning på en kyrka mitt i byn eller mitt i staden, granne med den nya tidens samhällsservice och kommersiella utbud. Kyrkan svarade här i Fruängen själv för en del av utbyggnaden av tidens satsning på mötesplatser och sociala ytor, bland annat för ungdomar.

Sven Hesselgrens arkitektur i rött tegel, bearbetade detaljer och landskapsarkitekturen av Walter Bauer tillför kvalitetsaspekter till centrummiljön. Anläggningen tillhör dock inte någon av de arkitektoniskt mer märkvärdiga från tiden och är inte uppmärksammas i arkitekturhistorisk litteratur. Den är dock väl integrerad i centrummiljön samtidigt som den på ett pedagogiskt sätt står i utformningsmässig kontrast till övriga centrumhus.

Tillbyggnaden med en kyrksal som gjort anläggningen till en komplett kyrkoanläggning har inte inverkat negativt på den ursprungliga arkitekturen vid sidan av rivningen av klockstapeln och förståelsen för att det tidigare fanns en plats för gudstjänster i det fria.

Gatukontorets landskapsarkitektur präglar

Kulturmiljövården uppmärksammar i allt högre grad den stora betydelse som landskapsarkitekturen har i tunnelbanestäder och grannskapsenheter i ytterstaden. Stadsmuseets kulturmiljöanalys för Fruängen visar på hur parkplaneringen som gatukontorets parkavdelning svarade för under ledning av den legendariske stadsträdgårdsmästaren Holger Blom var djupt integrerad i de grundläggande planerna för stadsdelen. I centrum är kontorets karaktäristiska landskapsarkitektur tongivande, inte minst i hanteringen av nivåskillnaderna mot omgivande miljöer. Trappor, ramper och stödmurar utgör högkvalitativa inslag som ger en stark inramning åt centrummiljön och som manifesteras i de runda eller hästskoformade gångtunnlarna. På torgen är fontänerna och belysningsarmaturerna med sina rustika 1960-talsutföranden av stor betydelse och de har intressanta släktskap med motsvarande inslag i de andra samtida centrumanläggningarna. Gruppen av formklippta lindar i anslutning till en av gångtunnlarna vid östra torget är goda exponenter för den geometriska stramhet som präglade mycket av 1960-talets landskapsarkitektur.

Även Fruängstorgets beläggning med smågatsten, medvetet livfull genom inblandning av kontrasterande stenar, är värd att lyfta fram. Den visar på omsorg även om en parkeringsmiljö.

Den höga kvaliteten och det rejäla utförandet i gatukontorets anläggningar har givit ett över åren stabilt ramverk kring Fruängens centrum och har en svåröverskattad betydelse för dess kulturvärden.

Blomstrande bilism

Att utvärdera bilismens miljöer från kulturmiljösynpunkt kan vara problematiskt. Det kan vara svårt att frigöra sig från dagens paradigm där man ofta beklagar historiska satsningar på biltillvårda stadsmiljöer och istället söker ta tillbaka ytor från bilarna, placera dem i underjordiska garage under mark och omvandla hårdgjord mark till grön.

Men det är uppenbart att bilen spelat en stor roll i Fruängens planering och att den fortfarande gör det i stadsmiljön. Stadsdelen ligger i direkt anslutning till en av landets mest betydande pulsådror. Stadsplanekon-

torets ledande tjänstemän Torsten Westman och Göran Sidenbladh gjorde studieresor till USA under 1950-talet och Westman beskriver hur han såg bilen som ett viktigt medel för jämlikhet i samhället. Fruängen planerades och byggdes före det att bilismen med dess miljöproblem på allvar problematiserades. Ringgatan kring Fruängens centrum, parkeringsplatserna i direkt anslutning till butikerna, infartsparkeringen, garaget och verkstaden i kv Direktrisen kan inte betraktas som ett monument från bilismens gyllene epok, likt närbelägna men numera rivna motellet Gyllene Ratten, men samlat illustrerar de en framväxande vardagsbilism och bilen som planeringsförutsättning. Hade drivmedelsstationen och bilhandeln i kv Direktrisen varit bevarade hade kulturvärdena knutna till bilismen varit högre.

Lokalhistoria och symbolvärde

På det lokalhistoriska planet har Fruängens centrum en viktig betydelse. Det absoluta flertalet av dagens och gångna tiders fruängsbor torde ha en personlig relation till miljön och dess verksamheter. Eftersom servicen är så starkt koncentrerad hit och då det är här som stadsdelens representativa rum och sociala funktioner återfinns har centrum varit, och är, en betydelsefull tyngdpunkt i stadsdelen. Centrum är även en viktig symbol för Fruängen och trots bebyggelsens begränsade höjd ett landmärke och nav i förortslandskapet. I detta avseende har neonskylten Fruängsgumman, tillkommen redan under tidigt 1960-tal, ett särskilt symbolvärde. Hon understryker också Fruängens speciella namnskick för gator och parker, framstående kvinnors namn.

FÖRUTSÄTTNINGAR FÖR FÖRÄNDRINGAR

Fruängen utvecklas och centrum behöver behålla relevansen

Fruängen är en stadsdel som hittills förtätats och utvecklats i relativt liten utsträckning. Längst i väster har en mer omfattande utveckling ägt rum där bland annat det välkända f.d. motellet Gyllene Ratten fått ge plats för bostadsbebyggelse.

Ett programarbete har genomförts inför en kommande utvecklingsfas som sannolikt kommer att innebära mer påtaglig förnyelse och tillkommande bebyggelse på fler håll inom stadsdelen.

Fruängens centrum är fortfarande stadsdelens självklara och livaktiga hjärta. Den rollen har det även i omlandet och utbudet är av betydelse även för småhusområdena i omgivningen. Därtill är rollen som knut- och omstigningspunkt för kollektivtrafiken fortsatt viktig. När det nu studeras ny bebyggelse görs det med ambitionerna om att centrumet ska växa och utvecklas parallellt med att nya bostäder tillförs. Från kulturhistorisk synpunkt är det relevant att centrum kan växa, både för Fruängens egen skull och dess kulturhistoriska bakgrund som en "självförsörjande" tunnelbanestad. Betydande kulturvärden är knutna till den kontinuitet som finns på platsen och till de övergripande tankar som Sven Markelius och andra stadsplanerare i Stockholm formulerade på 1940-talet om hur den moderna ytterstaden skulle fungera ännu är giltiga. Att Fruängens centrum får behålla sin roll som tyngdpunkt i ett större omland än endast Fruängen bedöms också vara en i högsta grad relevant kulturhistorisk aspekt.

Att växa och utvecklas på rätt sätt

Efterkrigstidens tunnelbanestäder är planerade som kompletta stadsdelar vid ett och samma tillfälle eller under en mycket kort tidsrymd. Stadsdelens liv och funktioner var mer eller mindre färdigutänkta och på plats från början. Även om Fruängsborna fick vänta på centrum och det anpassades till en större köpkraft och ökat bilinnehav planerades anläggningen i samma anda som resten av stadsdelen. Man förutsåg ett mycket begränsat behov av framtida komplettering. Det skapades knappt någon elasticitet i stadsplanerna som möjliggjorde att bebyggelsen kunde förändras när tiderna gjorde det. Det mesta var fixt och färdigt. Historien har visat att det funnits behov av förändring. Behoven var redan från början mer diversifierade än vad den sociala ingenjörskonsten kunde förutse. Teknologi och livsstil har utvecklats, stadsbyggandet letar inte hela tiden nya jungfruliga områden att göra stad av. Trycket på nya bostäder har funnits länge nu.

När efterkrigstidens mönsterstadsdelar förändras innebär det nästan per automatik att man gör den ursprungliga stadsbyggnadsidéen mindre tydlig. Att införa planmönster och hustyper från andra stadsbyggnadsideal för att komma till rätta med vad som uppfattas som brister blir sällan verkningsfullt. De ursprungliga stadsplanerna är så genomsyrade av modernismens stadsbyggnadsidéologi att det är mer lämpligt att spela med dessa idéer än att kämpa emot.

Grundstrukturen är stark och mycket svår att ändra på ett lyckosamt sätt. Att tillföra mer av samma har därför ofta större möjligheter att bidra i stället för att försämma, göra otidigt och slå sönder gestaltade helhetsmiljöer.

Förtätning i idealstadsdelarna bör göras på ett sätt som inte resulterar i att kvaliteter och värdefulla inslag förloras eller reduceras. Insatserna bör göras där de kan stärka och tillföra.

Att analysera hur stadsdelen är planerad och utformad, vilka drivkrafter som ligger bakom och hur dessa kom till uttryck, är en naturlig utgångspunkt. Likaså att utvärdera vad som fungerat bra, vad som tidigt ändrades samt vad den hittills genomförda utvecklingen av stadsdelen inneburit. Det är också viktigt att analysera vad övriga kommande förtätningar inom stadsdelen kan komma att innebära för centrumets förutsättningar.

Det urbana i en parkstad

Centrum avviker markant från Fruängens övriga bebyggelse, det är fråga om ett intensivt city i en parkstad. Ringgatorna formar i stora delar en tydlig gräns mellan det upplösta modernistiska stadsbyggandet och ett tätt centrum med tydliga förebilder i den traditionella staden. Dess byggstenar gator, torg och kyrka formar stora delar av dagens centrum. Men här finns också modernistiska inslag ständigt närvarande i form av trafikseparerande lösningar, zoner och goda möjligheter att gå torrskodd. Det är en stadskaraktär vi känner igen från Stockholms modernistiska city med ett tredimensionellt stadsbyggande med trappförbindelser och gångtunnlar, flanörvänliga butiksgator och mer ödsliga baksidor. Den urbana karaktären är i många avseenden stark med ett stort antal verksamheter som omges och länkas samman av utpräglat offentliga rum.

Det är väsentligt att bygga vidare på denna hybrid av tät stad med traditionella förtecken och modernistiskt city. Man bör pröva att använda samma verktygslåda vid utvidgning av centrumanläggningen men det kan naturligtvis också behöva införas andra grepp.

Centrum bör från kulturhistorisk synpunkt ha en fortsatt tydlig urban inriktning med offentliga rum med stark offentlig karaktär. Det bör finnas öppna och markerade bottenvåningar där det finns stöd och realism för lokaler. Det är av stor betydelse att centrum upplevs tillgängligt och välkomnande och att det inte blir delar som upplevs privatiserade eller mindre offentliga.

Zontänkande

I centrum förekommer, trots att fritidsgården ersatts med bostadsrätter, relativt få bostäder, särskilt i bemärkelsen familjelägenheter, det är främst en kommersiell och servicebetonad del av Fruängen. Därtill har centrum sin egen zonering med koncentrerade kommersiella delar och andra mer renodlat offentliga. Bostäder finns i de mest perifera delarna, då vanligtvis ovan andra mer centrummässiga funktioner som kontor eller vårdlokaler.

Tillkommande bebyggelse och ändringar bör göras med en medvetenhet om denna zonering. Om strukturen förändras bör det finnas en läsbarhet kring de ursprungliga planeringstankarna. Zonering och programmering i det stora och lilla genomsyrade planeringen i sådan omfattning att de är kulturhistoriskt betydelsefulla aspekter att hantera.

Bilismens arv

Det aktuella planarbetet innebär potentiellt stora förändringar av centrums ursprungliga struktur, de för tiden stora markparkeringarna kan komma att minska påtagligt. Att bygga bort markparkeringar innebär ofta relativt små problem från kulturhistorisk synpunkt eftersom funktionen parkering är en sekundär funktion till den huvudsakliga (boende, idrott, handel etc). I Fruängen bär dock markparkeringen på ovanligt rik information och förståelse för en omvälvande tid där bilinnehavet i Sverige steg dramatiskt, från år där bilen ännu inte börjat ses som ett problem utan som en symbol för framgång och framtid. Fruängen och dess centrum var en plats där bilen på allvar fått genomslag. Infartsparkeringen för park-and-ride-systemet torde vara en av de första medvetet anlagda sådana och den har en intressant koppling till Stockholms framsynta satsning på tunnelbana, som är anmärkningsvärd i ett internationellt perspektiv eftersom staden var så liten jämfört med de metropoler som infört den tidigare.

För att i någon mån behålla möjligheterna att förstå bakgrunden till Fruängens uppbyggnad och utveckling bör det vara fortsatt läsbart var markparkeringarna ursprungligen var belägna. Att behålla markparkering i mindre skala bör övervägas. Möjligen kan också landskapsarkitekturen utformas på ett sätt som gör det möjligt att avläsa vad som tidigare var parkeringsytor. Grundläggande för en fortsatt god läsbarhet kring denna intressanta bilanknutna historik är att den nya bebyggelse som placeras på tidigare parkeringsyta genom sin utformning blir avläsbar som tillägg.

Den inre kärnan viktigare

Även om Fruängens parkeringsytor kan ses som ovanligt värdefulla från kulturmiljösynpunkt är de underordnade stråken och torgen som är avsedda för fotgängare och som utgör stadsdelens mest representativa rum, såväl vardagsrum som finrum.

Kyrkomiljön med påkostade och omsorgsfullt gestaltade byggnader och parkytor har en slags särställning och förändringar i dess närområde behöver vara ytterst välstuderade.

Tvåvåningsbebyggelsen i centrums hjärta bedöms dock vara av lika högt värde. De välgestaltade byggnaderna med sina grafiska fasader och välbevarade fasadmaterial har större arkitekturhistoriskt värde än högdelarna vars satta och breda volymer inte kännetecknas av en lika utpräglad modernism. Tvåvåningsbyggnaderna ansluter därtill till de mest frekventerade centrumytorna och har stor betydelse för hur torgen upplevs och för centrummiljöns karaktär i allmänhet.

Här i centrums kärna är det särskilt viktigt att vara lyhörd och medveten i planarbetet. Ändringar av befintliga byggnader behöver vara utpräglat varsamma. Tillkommande eller förändrad bebyggelse behöver utvärderas ingående efter hur den påverkar allmänna platser och vistelsemiljöer.

Solljus och vind

Under den modernistiska epoken var man i planeringssammanhang och i utformning av byggnader starkt styrd av ideal om solljusets välgörande verkan, både inomhus och i utemiljön. Beaktande av goda solförhållanden på strategiska platser var viktigt, det skulle vara trevligt att strosa i centrum. Byggnaders volym och placering styrdes av en strävan att undvika skuggning. Att slippa nordanvind och kunna gå torrskodd var andra faktorer som modernismens arkitekter ville tillgodose.

Ny bebyggelse i anslutning till centrum bör på ett övergripande plan planeras efter liknande principer. Skuggning från ny bebyggelse bör studeras för att minska påverkan på de mest betydelsefulla vistelseplatserna och stråken i den befintliga anläggningen. Uppkomst av besvärande vindar bör minimeras.

Nya vistelsekvaliteter kan tillskapas utan att lika ensidigt fokusera på solbelysta platser eftersom vi idag ser ett ökat behov av beskuggade platser men i centrummiljön överlag bör ursprungliga tankar om platser att njuta av solen fortsatt beaktas.

Logistik som stör så lite som möjligt

Genomtänkta logistiklösningar stod högt upp på önskelistan i planeringen av 1950- och 60-talens centrum. Underjordiska lastgator och lastfar innebar bättre framkomlighet och trivsammare miljöer ovan jord. I Fruängen var den ursprungliga lösningen begränsad till en liten del av centrum. Detta innebar att lastning behövde ske i markplan och medförde baksidor mot offentliga rum, tydligast illustrerat i kv. Ballerinan där man sökte skyla detta med skyltskåp. Att skapa nya underjordiska försörjningslösningar bedöms kunna ge stora fördelar för kulturvärden. Om det inte är möjligt är det av särskild vikt att på samma sätt som i projekteringen på 1950-talet söka minimera de negativa effekterna av sådana nödvändiga funktioner som garageportar och lastmottag.

Rörelsemönster av betydelse för hela stadsdelen

När centrum utvidgas kan de befintliga mer än 60-åriga rörelsemönstren från och till centrum komma att förändras. Gångvägar till och från centrum tillhör den primära infrastrukturen i tunnelbanestäderna och dess täta relation till parkplaneringen utgör en bas för stadsdelarnas kulturvärden. Planering av ny bebyggelse bör i så stor utsträckning som möjligt undvika att förändra de etablerade rörelsemönstren om det riskerar att påverka parkstråken utanför centrum. De karaktäristiska gångtunnlarna som trafik-säkert leder människor under ringgata och tunnelbanespår bör behålla sin viktiga roll.

Den gröna fonden

Ett särdrag för Fruängens centrum är den direkta visuella kontakten med sparad natur som möter den som kommer ut ur tunnelbanans huvudentré. Sikten över torget mot tallbacken visar att man kommit till en parkdominerad stadsdel och kontrasten mellan det intensiva torget med urban karaktär som torghandel och fontän å ena sidan och den kuperade naturmarken å den andra belyser centrums karaktär av ett stadsdelens nav som tydligt avviker från bostadsmiljöerna runt om. Kontakten med naturmarken i söder är en kulturhistorisk kvalitet att värna.

Stadsbilden runt om

Miljön runt centrum är i Fruängen tämligen varierad och inte lika utmejslad som i exempelvis Farsta, Högdalen eller Vällingby. I dessa stadsdelar finns en tydlig struktur med väl läsbara stadsbyggnadsmönster som möter centrum. I Fruängen är grupperingen av bebyggelsen friare och förtätningar runt centrum har gjort stadsbilden mer diversifierad. Det finns dock ett par punkthusgrupper som är av stor betydelse för stadsbilden, längs Agnes Lagerstedts gata i öster och vid Eva Bonniers gata i väster. Den östra gruppen har påverkats av ett förtätningsprojekt vid radens högsta punkt. Vid Eva Bonniers klättrar de ytterst tidstypiska punkthusen ännu relativt välbevarade uppför sluttningen. De ger en effektiv inramning av centrum och utgör ett synnerligen viktigt stadsbyggnadsmotiv i stadsdelen. Denna effekt har husgruppen längs en lång sträcka av Fruängsgatan. Även i korsningen Fruängsgatan - Elsa Brändströms gata har punkthusen en viktig betydelse som kontrast till centrumbebyggelsen.

Det är också uppenbart att bebyggelsen i den flackare topografin norr om centrum, mot Södertäljevägen, är lägre.

Att höjder betonats med höga punkthus och att lamellhusen dominerar lägre landskapsavsnitt är ingen slump utan ett högst medvetet grepp som bidrar till tunnelbanestädernas särpräglade stadsbild. Imposanta punkthusgrupper är ett av de starkaste uttrycken för 1940- och 50-talens omfattande utbyggnad av Stockholm. Att inte bygga bort de stadsbildseffekter de har bör ges en hög prioritet i planering för tillkommande byggnader.

Likaså bör den jämnare hushöjden i andra delar hörsammas. Nya byggnader kan kontrastera mot den dominerande hushöjden men den ursprungliga stadsbyggnadstanken bör inte göras otydlig och svåräst genom ogenomtänkt volymhantering eller alltför många avsteg från grundkaraktären.

Lågt men också varierade höjder

Frågan om tillkommande byggnaders höjd och skala är alltid betydelsefull. I Fruängen och Fruängens centrum finns det en strikt en- och tvåvåningsskala i centrums kärna, mer varierade höjder i centrums utkanter och utanför ringgatan en normal 1950-talsskala. Centrummarkören, det f.d. pensionärshemmet i kv. Direktrisen, är förvånansvärt låg.

Vid ett tillägg med flera nya byggnader i och runt centrum är det av stor vikt att studera hur nya byggnader ska förhålla sig till dessa höjdskalet. Eftersom helheten inte är så strikt och centrummarkören inte utgör ett självklart riktmärke är det svårt att hitta ramar för byggnadshöjder. En viktig strävan bör vara att söka ett konsekvent grepp för att uppnå en relativ ordning och god läsbarhet kring den ursprungliga stadsplanen.

Busstationen mindre känslig

Öster om tunnelbanestationen sträcker busstationen ut sig på en plan yta. Denna yta förefaller vara större än vad som behövs för kollektivtrafiken. Kulturvärdena på platsen är relativt begränsade, det är i första hand kontinuiteten i busstrafiken som är betydelsefull. Även naturmarken direkt norr om bussytan är mindre känslig att bebygga från kulturmiljösynpunkt.

Mindre känsligt i norr

Överlag är det mindre kulturmiljöintressen norr om centrum. Den begränsade verksamhetsbebyggelse som kom på plats öster om tunnelbanespåren och i kv. Damskon har visst värde och har delvis redan ersatts. Infartsparkeringen är kulturhistoriskt intressant men bidrar inte med miljöskapande värden. Även rivningen av ungdomsgården och ersättandet med nya bostadsvolymer i kv. Direktrisen har medfört att en utveckling norr om centrum bedöms kunna bli mindre problematisk från kulturmiljösynpunkt.

Arkitektoniskt uttryck, material och kulör

Centrumbebyggelsens färgskala och materialpalett är bortsett från kyrkcentrum i hög grad enhetlig. Det finns en tämligen tydlig distinktion mellan centrumbebyggelsen och omgivande bostäder vad gäller volym, material och fasaduttryck. Det här är av stor vikt att reflektera över när det kommer till utformning av ny bebyggelse. En utvidgning av centrum gör att ny bebyggelse hamnar mittemellan dessa två karaktärer.

Företrädesvis bör de nya byggnadernas utformning hålla sig mer till centrumarkitekturens gentemot de omgivande bostadshusens mer ytmässiga och mer vågade arkitektur. Den emaljerade plåten och det vita teglet med stora kulörmässiga kontraster är ett så starkt kännetecken för centrum att dessa material och uttryck bör hanteras med försiktighet, utan att det för den skull bör vara tabu att pröva dem som inslag i nya arkitektur. Det blir en avvägning hur stort släktskap som ska sökas med den befintliga arkitekturen. I de nedre planen kan mer långtgående likheter med befintliga butiksvåningar vara gångbart, även motivet med enhetliga skärmtak kan prövas. Viktigt är att utformningen siktar på att ge optimala förutsättningar för kommersiella lokaler och andra centrumverksamheter.

Tillkommande byggnader i centrummiljön bör om det inte finns synnerligen starka skäl utformas med plana eller flacka tak av modernistisk typ.

Väl vald grönska

Grönskan i centrummiljön är sparsmakad. Det finns en skarp kontrast mellan kultiverat och strikt i centrum och den naturliga landskapsvegetationen i stadsdelen i stort. Detta förhållningssätt understryker centrumets stadsmässighet och bör även fortsättningsvis tillämpas.

Markbehandling

Centrum präglas av gatukontorets fokus på tåliga och beständiga material och rejäla utföranden, något som var särskilt tydligt under 1960-talet. Befintliga markytor bör inte förändras ytterligare i riktning bort från ursprungsförändringen. Den grundläggande grafiska effekten i betongplattor i två olika kulörer kan med fördel återintroduceras om behov finns av omläggning. Utformningen av tillkommande ytor bör ta sin utgångspunkt i den befintliga materialpaletten men tillämpningen kan vara kreativ och nyskapande. Åtgärder för att omhänderta dagvatten och skyfall bör inte bli utpräglat iögonfallande.

Skydds- och varsamhetsbestämmelser

Befintlig centrumbebyggelse som ska bevaras bör i en ny detaljplan ges ett långsiktigt och väl utformat skydd i form av skydds- och varsamhetsbestämmelser. Bestämmelserna bör ge tydliga ramar för förvaltning och utveckling men inte hindra den typ av vanligen förekommande ändringar som krävs i kommersiella sammanhang.

De ursprungliga byggnaderna kommer med stor sannolikhet att i framtiden behöva en utvecklad och mer utrymmeskrävande ventilationslösning. Detaljplanen bör medge någon typ av konsekventa och enhetliga tillägg på tak för ny teknik.

Även fontäner och karaktärsskapande murar skulle med fördel kunna förses med lämpliga bestämmelser för att säkra ett långsiktigt skydd och tillvaratagande.

KÄLLFÖRTECKNING

Tryckta källor

Génetay, C. & Lindberg, U. (2015). *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Kurttila, A. (2000). *Riksbyggen projektering: från kristidsbyggen till framtidshem 1940-2000*. Stockholm: Arkitektur-museet.

Stadsbyggnadskontoret, Stockholm stad. (2020). *Stockholms byggnadsordning*. Stockholm: Stadsbyggnadskontoret. <https://vaxer.stockholm/tema/stockholms-arkitektur/>

Stadsplanekontoret, Stockholms stad. (1952). *Generalplan för Stockholm 1952*. Stockholm: Stockholms stadsplane-kontor.

Otryckta källor

Stockholm Stadsmuseet. (2023). *Fruängen - Kulturmiljöanalys*.

Internetkällor

Facebook.

Lantmäteriet.

Stockholm stad - Bygg- och plantjänsten.

Stockholms stad. (2018). *Översiktsplan för Stockholms stad*. Stockholm: Stockholms stad.

Stadsbyggnadskontoret, Stockholm stad. (2021). *Stockholms arkitekturpolicy*. [Elektronisk resurs]. Stockholms Stad. <https://vaxer.stockholm/tema/stockholms-arkitektur/>

Stadsbyggnadskontoret, Stockholm stad. (2023). *Stockholms balkongvägledning*. Stockholms stad. <https://vaxer.stockholm/tema/stockholms-arkitektur/>

Wikipedia.

Arkiv

Digitala stadsmuseet.

Digitalt museum.

DN Arkiv.

Stockholmskällan.

Stockholms stadsarkiv - Gatukontorets parkavdelnings arkiv

Stockholms stadsbyggnadsnämnds arkiv.

Stockholms stadsmuseum.

Riksantikvarieämbetet.

Tyréns Sverige AB

Tel: 010 452 20 00
www.tyrens.se

Säte Stockholm
Org.Nr: 556194-7986



TYRÉNS